

ॐ
॥ उद्धरेदात्मनात्मानम् ॥

ब्राह्मण सेवा मंडळ प्रकाशित

स्वयं

वर्ष दुसरे | अंक १६वा
मार्च २०१६

ब्राह्मण सेवा

गृहप्रकल्प पनवेल-मोर्बे येथे सुरु

1BHK - 21 Lakh.

(610 Sq.Ft.)

1BHK - 18 Lakh.

(517 Sq.Ft.)

किंमत सर्व करांसहित *
(स्टॅम्प ड्युटी, रजिस्ट्रेशन,
सर्विस टॅक्स, व्हॅट,
सोसायटी चार्जेस)*

आपल्या हक्काचे घर घ्या अगदी कमी किंमतीत

FREE BUS SERVICE

BUS DEPOT

AIRPORT

MUMBAI COA/PUNE HIGHWAY

METRO STATION

RAILWAY STATION

TEMPLE

CHILDREN PLAY GROUND

LANDSCAPE GARDEN

SWIMMING POOL

GYM

CCTV CAMERA

वेगाने विकसित होणाऱ्या तिसरी मुंबई म्हणून उदयास आलेल्या व निसर्गाच्या सानिध्यात पनवेल परिसरात आधुनिक सोयी-सुविधायुक्त आपल्या बजेट मधील घरांची मालिका

ठळक वैशिष्ट्ये

- १७ बिल्डिंग व २७४ घरकुलांचा भव्य प्रकल्प
- सर्व नामांकित बँकांकडून ८०% पर्यंत लोन सुविधा उपलब्ध (SBI, DHFL, BOI & Other Banks)
- प्लान पास प्रकल्प, रायगड जिल्हा कलेक्टर यांची मंजूरी
- पावर बँक अप सहीत लिफ्ट
- लॅण्डस्केप गार्डन, क्लब हाऊस, जॉगिंग ट्रॅक, चिल्ड्रन प्ले एरिया, मंदिर, कम्युनिटी एरिया, स्वीमिंग पुल, इंटरकॉम सुविधा.
- २४ तास सुरक्षा रक्षक, सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरा
- शटल बस सेवा इत्यादी.

२० मि. पनवेल रेल्वे स्टेशन पासून ■ २० मि. पनवेल बस डेपो पासून

३० मि. पनवेल इन्टरनॅशनल एअरपोर्ट पासून

१५ मि. एम.आय.डी.सी.सी. तळोजा पासून ■ १५ मि. पेंधर मेट्रो स्टेशन पासून

साईट ऑफिस : एकदंत संकुल, सर्वे नं. २७/२, कोंडाळे गाव, ता. पनवेल, जि. रायगड.

पनवेल संपर्क : 022 - 27467076 / 8898027676

संपर्क :

9699734545 / 9821243884 / 9821071540

तर सांगायचं म्हणजे...

नमस्कार मंडळी,

घराघरांतली शाळकरी बच्चे कंपनी वार्षिक परीक्षेच्या तयारीला लागली असेल. खरंतर पालकांचाच अभ्यास सुरू झाला असेल आणि दहावी, बारावीचे विद्यार्थी स्वच्छंदीपणे बागडायला लागले असतील. दहावीची परीक्षा दिलेल्या विद्यार्थ्यांनो ही एकच मोठी सुटी मिळणार आहे. पुढच्या वर्षी एव्हाना बारावीचा अभ्यास सुरूदेखील झाला असेल. तेव्हा भरपूर फिरून घ्या. खेळून घ्या.

फेब्रुवारी महिन्यात संक्रमण महोत्सव श्रोत्यांच्या उत्स्फूर्त प्रतिसादामुळे फारच रंगतदार झाला. समाजसेवा, कला, साहित्य, आरोग्य आणि राजकारण या क्षेत्रांतील मान्यवरांनी आपले विचार अभ्यासपूर्ण रीतीने मांडले. या अंकात प्रत्येक दिवसाचा गोषवारा मुद्रित केला आहे. या संक्रमण व्याख्यानमालेस काही कारणास्तव जे उपस्थित राहू शकले नाहीत, त्यांना व्याख्यानमालेतील मान्यवरांच्या विचारांचा लाभ अल्प प्रमाणात का होईना मिळावा ह्या हेतूने 'संक्रमण व्याख्यानमाले'चा आढावा ह्या अंकात देत आहोत.

एप्रिल महिन्यात ९ व १० तारखेस मंडळाच्या सभासदांसाठी वैद्यकीय शिबिर आयोजित करित आहोत. तसेच दि. ११ ते १३ एप्रिल २०१६ रोजी 'ओवी ओवी गुंफू', 'विराणी' आणि 'सांगे कबीर' या विषयांवरील निरूपण सौ. धनश्री लेले करणार आहेत. ह्या दोन्ही विषयी माहितीपर चौकट सदर अंकात देत आहोत. ती जरूर वाचावी आणि कार्यक्रमांचा लाभ घ्यावा. या दोन्ही कार्यक्रमांची अधिक माहिती या अंकात अन्यत्र दिली आहे.

हा अंक 'अर्थकारण' या विषयावर आधारित असल्याने त्यासंबंधित अभ्यासपूर्ण लेख ह्या अंकात देण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. एप्रिल महिन्याचा स्वयम् 'शैक्षणिक क्षेत्रा'वर आधारित आहे. या अंकाच्या अतिथी संपादक मुंबई विद्यापीठाच्या माजी कुलगुरू, तसेच मंडळाच्या माजी अध्यक्षा श्रीमती स्नेहलता देशमुख असणार आहेत.

मे महिन्याचा स्वयम् 'क्रीडा' या विषयाला अनुसरून असेल. आपणही या अनुषंगाने आपले लिखाण २० एप्रिलपर्यंत मंडळाच्या कार्यालयात अथवा स्वयम्च्या वेबसाइटवर पाठवू शकता.

आणखी एक बातमी म्हणजे, मंडळाची यंदाची चक्रागती निवडणूक बिनविरोध झाली आहे! त्यामुळे २७ मार्चला मतदान होणार नाही याची सर्वांनी कृपया नोंद घ्यावी.

निवडून आलेल्या सर्व सदस्यांचे अभिनंदन!

चला तर मग मंडळी कार्यक्रमाच्या निमित्ताने वेळोवेळी भेटूच!

समस्त महिलावर्गाला जागतिक महिला दिनाच्या खूप खूप शुभेच्छा!!

सौ. कल्पना साठे

संस्थेच्या घटनेप्रमाणे चक्रागती निवडणुकीसाठी दि. २७ मार्च २०१६ रोजी मतदान होणार होते. सर्वच उमेदवारांची बिनविरोध निवड झाल्याने दि. २७ मार्च २०१६ रोजी मतदान होणार नाही, याची सर्व सभासदांनी कृपया नोंद घ्यावी ही विनंती!

- कार्यकारी संपादक
सौ. कल्पना वसंत साठे
- स्वयम् संपादकीय मंडळ
श्री. विनायक कृष्णाजी लेले
श्री. संतोष बाळकृष्ण वैद्य
श्री. अभय अनंत सावरकर
सौ. अधिता अर्चिस लेले
सौ. नीला विद्याधर वैशंपायन

- संपादन सहाय्य
श्री. मनोज आचार्य

- मुखपृष्ठ
श्री. मनोज आचार्य

- अक्षरजुळणी व मांडणी
अद्वैत प्रिंटर्स

- छायाचित्रे
कौस्तुभ महाजन

- संपादकीय विभाग पत्रव्यवहार
स्वयम्, ब्राह्मण सेवा मंडळ
भवानी शंकर रोड, दादर (प.)
मुंबई-४०००२८
दूरध्वनी : २४२२९११८
२४३७१९४९

कार्यालयीन वेळा (रविवार बंद)
सकाळी ८.३० ते १२.३०
सायंकाळी ४.३० ते ८.३०

ई-मेल : svayamsm@gmail.com
वेबसाईट : www.bsmdadar.com

मागे परतोनी पाहे संकलन : विनायक लेले

ब्राह्मण सेवा मंडळ, विश्वस्त
vinaykale1812@gmail.com

१९९०-९१ हे वर्ष मंडळाचे अमृत महोत्सवी वर्ष होते. अनेक दर्जेदार कार्यक्रम सादर होत ते वर्ष साजरे केले गेले. त्याचबरोबर त्या वर्षात मंडळास आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्याचे प्रयत्नही सुरू करण्यात आले. त्यात सभागृहाच्या देखभालीसाठी तसेच एखाद्या कार्यासाठी सभागृह आरक्षित करणाऱ्या व्यक्तींना आवश्यक सोयी-सुविधा विनासायास उपलब्ध व्हाव्यात, यासाठी अधिकृत कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात आली. शिवाय बँक ऑफ महाराष्ट्र बरोबर भाडेकराराचे नुतनीकरण करण्यात आले. ह्या दोन्ही गोष्टी मंडळाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण अशाच आहेत.

याच कालावधीत मंडळाने आणखीन एक नवीन उपक्रम सुरू केला, तो म्हणजे रुग्णसहाय्य योजनेचा पुढचा टप्पा या अर्थाने शुश्रूषा रुग्णालयाला देणगी देऊन मंडळाने शिफारस केलेल्या रुग्णांना सवलतीच्या दरात रुग्णालयीन सेवा उपलब्ध करून देणे.

मंडळाचे समाजोपयोगी कार्य लक्षात घेता मंडळाला आयकर कायद्याच्या कलम ८०-जी अन्वये सूट मिळावी या साठी पात्र स्वरूपाच्या देणग्या घेण्यास याच वर्षी परवानगी मिळाली.

बघता बघता 'सामाजिक' प्रतिमा अधिक उजळ करण्याच्या मंडळाच्या प्रयत्नांना समाजमान्यता मिळत होती. अनेक दानशूर व्यक्ती आणि संस्थांकडून मंडळाला देणग्या मिळू लागल्या होत्या. त्याचबरोबर मंडळाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आणि मंडळाच्या कार्यास पूरक अशा समाजातील अन्य संस्था/उपक्रमांना मंडळ स्वतः भरीव मदत करू लागले होते. परस्पर सहकार्यानेच समाजाच्या गरजा आपण पूर्ण करू शकतो याचे यथार्थ भान तत्कालीन कार्यकारी मंडळास आले होते.

धन्वंतरी रुग्णालयाच्या अतिदक्षता विभागात "व्हॅटिलेटर" देणगी स्वरूपात देण्यात आला ही महत्त्वाची देणगी.

वासंतिक/श्रावण मासानिमित्त/संक्रांतीचे हळदीकुंकू, वास्तूचा वर्धापनदिन, गणेशोत्सव, शारदोत्सव, श्रावण्या असे पारंपरिक कार्यक्रम, रुग्ण सहाय्य-परतफेड/विनापरत फेड स्वरूपातील शिष्यवृत्त्या आणि उद्योगमंदिर व अभ्यासिका असे उपक्रम मंडळात संपन्न होत होते.

१९९४ साली गुरुपौर्णिमेच्या मुहूर्तावर श्री. विद्याधर गोखले यांच्या हस्ते प्रथम अंकाचे प्रकाशन करून 'संवाद' अर्थात आताचे 'स्वयम' या मुखपत्रास सुरुवात झाली.

मंडळाच्या तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीनुरूप चढे व्याजदर शिल्लक रकमेवर चांगला परवाना देत होते. तसेच नेमस्त खर्च प्रतिवर्षी शिल्लकी हिशेबात परिवर्तित होत होते. या रकमांचा वापर समाजातील भावी काळाची गरज ठरणाऱ्या उपक्रमांसाठी खर्च व्हावा, म्हणून १९९४-९५ पासून निसर्गोपचार केंद्र आणि वृद्धाश्रमासाठी जागा शोधण्यास प्रारंभ झाला.

१९९७ मध्ये सिडकोने सामाजिक संस्थांसाठी काही राखीव भूखंड उपलब्ध करून दिले. त्यातील सुमारे ४००० चौ. मीटरचा नेरूळ येथील भूखंड मंडळाने वृद्धाश्रम आणि वैद्यकीय/शैक्षणिक उपक्रमांसाठीचे संकुल या उद्देशाने घेतला. १९९८ मध्ये भूमीपूजन होऊन प्रकल्पास सुरुवात झाली. त्यावेळी ठरलेले बांधकामाचे टप्पे बदलून झालेल्या बांधकामामुळे तो प्रकल्प अजूनही पूर्णत्वास जाऊ शकलेला नाही. विद्यमान कार्यकारी मंडळ त्या संदर्भातील अडचणी दूर करून तो प्रकल्प लवकरात लवकर कार्यान्वित व्हावा, यासाठी प्रयत्नशील आहे.

त्या खेरीज सभासद आणि त्यांच्या कुटुंबीयांसाठी सहल तसेच प्रती

वर्षी १० डिसेंबर रोजी (मंडळाच्या वर्धापनदिनी) सभासदांसाठी नाटकाचा प्रयोग असे नवे उपक्रम सुरू करण्यात आले.

१९९८-९९ मध्ये ज्ञातीत उद्योजकता वाढावी म्हणून 'उद्योजक पुरस्कार' आणि 'बीज भांडवल योजना' सुरू केली.

१९९९ मध्ये घटना दुरुस्तीत स्वतंत्र स्त्री शाखेचे मुख्य कार्यकारीपदी संमीलन आणि स्त्री सदस्यांना राखीव जागा, अध्यक्ष आणि कार्यकारी विश्वस्त या पदाची थेट निवडणूक असे मूलगामी बदल करून तत्कालीन सामाजिक विचारधारेला मंडळाच्या कार्यपद्धतीत प्रतित करण्यात आले. याच वर्षी डॉ. स्नेहलता देशमुख पहिल्या स्त्री विश्वस्त म्हणून मंडळाशी संलग्न झाल्या आणि २०००-२००३ या कालावधीत त्यांनी अध्यक्षपद भूषवले.

याच कालावधीत मंडळाने एका विषयावर आधारित व्याख्यानमाला आयोजित करायला सुरुवात केली. त्यात प्रामुख्याने 'राष्ट्रोत्थानाचे प्रणेते रामदास वक्ते विद्यावाचस्पती शंकर अभ्यंकर', '१८ फेब्रुवारी ते २६ फेब्रुवारी अर्थात वासुदेव बळवंत फडके स्मृतिदिन ते स्वा. सावरकर आत्मार्पण दिन अशी क्रांतिगाथा' आणि 'तुकाराम बीज ते नाथषष्ठी' अशी संत साहित्य परिचयमाला' अशा महत्त्वाच्या व्याख्यानमाला होत्या. या उपक्रमात काही काळ खंड पडल्यानंतर उपक्रमाचे पुनरुज्जीवन व्हावे या उद्देशाने 'संक्रमण महोत्सव' सुरू करण्यात आला. कला, क्रीडा, साहित्य, नाट्य/चित्रपटक्षेत्र, आरोग्य आणि सामाजिक दायित्व अशा विविध विषयांसंबंधी मार्गदर्शन करण्यासाठी संक्रमण महोत्सवात नामवंतांना आमंत्रित केले जाते.

झालेल्या बांधकामात २००५ मध्ये 'आनंदाश्रम' अर्थात वृद्धाश्रमाला सुरुवात झाली. सुरुवातीला ५ निवासी असलेल्या या संकुलात आता सरासरी ४८-५० व्यक्ती आपल्या जीवनातील संध्याकाळी समवयस्कांच्या सहवासात आनंदात व्यतीत करीत आहेत.

२००९-१०मध्ये पुन्हा एकदा बँक ऑफ महाराष्ट्रबरोबर कराराचे नुतनीकरण करून भाड्यात दसपट वाढ करण्यात मंडळाला यश मिळाले.

२०१२च्या अधिक महिन्यात संपन्न झालेला 'भागवत सप्ताह' मंडळाच्या इतिहासातील गर्दीचे सर्व उच्चांक मोडणारा ठरला. श्री. विवेक घळसासी यांच्या सायंकालीन प्रवचनाला होणारी गर्दी कार्यकर्त्यांचे मनोबल वाढवणारी होती.

२०१३ मध्ये मंडळाच्या दादरच्या इमारतीतील दुसऱ्या मजल्यावरील सभागृहाचे सुशोभिकरण आणि वातानुकूलन करण्यात आले. सध्या तळमजल्यावरील सभागृहाचे सुसज्जीकरणाचे काम अखेरच्या टप्प्यावर आहे.

१० डिसेंबर २०१५ पासून शतक महोत्सवी वर्षानिमित्त होणाऱ्या कार्यक्रमांना सुरुवात झाली आहे. त्या संदर्भात आम्ही आपल्याशी 'स्वयम'च्या माध्यमातून संपर्कात आहोतच.

या लेखाबरोबर हा शंभरवर्षांचा पट आपल्यापुढे मांडण्याचा प्रयत्न पूर्ण होत आहे. यात अलीकडच्या २५ वर्षांच्या कालावधीत मला स्वतःला कार्यकारी मंडळ सदस्य, कार्यकारी विश्वस्त आणि विश्वस्त म्हणून मंडळाच्या कामात सहभागी होता आले, हे मी माझे भाग्य मानतो. यासर्व लिखाणात कदाचित काही महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख राहून गेला असेल, तर त्याबद्दल माफी मागून इथेच थांबतो. धन्यवाद!

मध्यमवर्गीय चंद्रशेखर टिळक

National Securities
Depository Limited
Executive Vice President
मो. : ९८२०२९२३७६

अर्थशास्त्राने सहसा मान्य न केलेला, आणि तरीही विशेषतः आपल्या देशात सदैव चर्चेत असलेला शब्द म्हणजे मध्यमवर्गीय.

वि. म. कुळकर्णी यांच्यासारखे जाणकार अशा शब्दालाच मान्य करत नसतं. तेही स्वतः त्या श्रेणीत मोडणारे असूनही. कारण त्यांच्या मते असा वर्ग अस्तित्वातच नसतो. अनेकदा असं म्हणले जाते की श्रीमंतांना जो वर्ग आपला वाटत नाही; आणि ज्याला गरीब वर्ग आपला वाटत नाही तो मध्यमवर्ग. काही वेळा असंही म्हणले जाते की कर चुकवण्याची इच्छा आहे; पण हिंमत नाही असा वर्ग म्हणजे मध्यमवर्ग. एकंदरीत काय, कोणत्याही परिस्थितीत, कोणत्याही तऱ्हेने विजय मल्ल्यासारखे जे वागू शकणार नाहीत, वागू इच्छत नाहीत असा वर्ग म्हणजे मध्यमवर्गीय. या पैकी किती भाग मस्करीने घ्यायचा आणि किती भाग गांभीर्याने घ्यायचा, हा ज्याचा त्याचा वैयक्तिक प्रश्न आहे.

ते काहीही असो, याबाबत मला नेहमीच पडणारा प्रश्न असा आहे की मध्यमवर्गीय हा उत्पन्न-गट आहे की वृत्ती - समूह? की दोन्ही? दोन्ही असले, तर त्यांचा एकमेकांशी किती आणि कसा संबंध असतो? यात कारण कोण आणि परिणाम कोण?

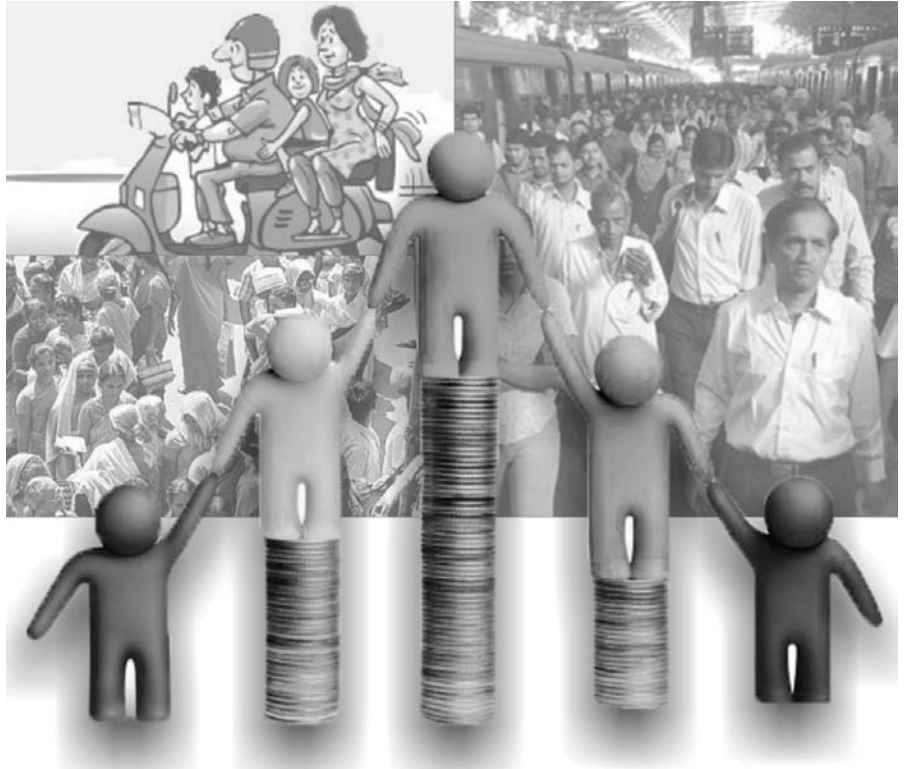
मध्यमवर्गीय असणे चांगले की वाईट हे तर मला कधीच न सुटलेला प्रश्न आहे. कदाचित ते तसं असणं अनेकदा आपल्याही हातात नसते. याचा अर्थ असा आहे की, मध्यमवर्गीय ही सापेक्ष संकल्पना आहे. व्यक्तिसापेक्ष. वृत्तिसापेक्ष. स्थितिसापेक्ष. कालसापेक्ष. कृतिसापेक्ष. स्वभाव- सापेक्ष. त्यामुळे एखाद्या चाकोरी बाहेरच्या हालचालीतून यश हाती आले, तर तो यशस्वी माणूस यशानंतर मध्यमवर्गीय उरतो की नाही? सद्सद्विवेकबुद्धी हा मध्यमवर्गीय मंडळींच्या वर्तनाचा पाया असतो की निव्वळ आवरण?

असे अनेक मुद्दे मध्यमवर्गीय मंडळींच्या व्यवहारांची चर्चा करत असताना कळत-नकळत उभे राहात असले, तरी एक गोष्ट नक्कीच की मध्यमवर्गीय हा गट दुर्लक्ष करता येण्याजोगा नाही. राजकीयदृष्ट्या हा वर्ग किती प्रमाणात एक दबाव-गट म्हणून काम करू शकतो हा जरी चर्चेचा, प्रसंगी वादाचा सुद्धा

विषय असला तरी एक गोष्ट निर्विवाद आहे की, या वर्गाच्या अस्तित्वाशिवाय अनेक गोष्टींचा विचार करताच येणार नाही. आपल्या देशाच्या एकूण १३० कोटी लोकसंख्येत हा वर्ग निम्म्याहून जास्त आहे, असे मानले जाते.

इतकेच नव्हे, तर या वर्गाचे आपल्या देशात उत्पन्न मिळवणाऱ्यामध्येही आणि ग्राहक म्हणून ही महत्त्वाचे स्थान आहे.

अशा मध्यमवर्गाचे देशाच्या विकासात किती आणि कशा स्वरूपाचे स्थान आहे, हा विषय अशावेळी साहजिकच समोर येतो. एक गोष्ट नक्कीच आहे कि असे स्थान त्यांना नक्की आहे.

सांस्कृतिक क्षेत्रात तर आहेच आहे. विशेषतः आजच्या जमान्यात जेव्हा या क्षेत्राचे संस्थात्मकिकरण (Institutionalisation) होतं त्याला Industry चे स्वरूप येत आहे, आले आहे, तेव्हा हे जास्त जाणवते. पूर्वीच्या काळात नाटक, सिनेमा, साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, नृत्यकला, अशा अनेक क्षेत्रांत मूलभूत काम ज्यांनी केले, त्यातील बहुतांश मंडळी ही सर्वार्थाने मध्यमवर्गीयच होती. गरजेनुसार त्यांनी राजाश्रय जरूर घेतला असेलही; मात्र जमिनीवर प्रत्यक्षात मूलभूत काम करणारे हे राज-घराण्यातील व्यक्ती अपवादानेच होत्या. राजाश्रयाने त्या त्या गोष्टी रुजल्या, फुलल्या, टिकल्या

हे नक्कीच. नंतरच्या काळात त्याच गोष्टी व्यवसाय म्हणून उभ्या राहात असताना त्यात आघाडीवर मध्यमवर्गीयच होते.

आज क्रीडा क्षेत्रातही हेच होतांना दिसते आहे. एक काळ बोलून आणि खेळून पैसा मिळतो का? या प्रश्नाला मध्यमवर्गीयांच्या अनेक पिढ्यांना उत्तर द्यावे लागले आहे. आज क्रिकेट, कबड्डीसकट अनेक खेळात गाजत असलेले खेळाडू मुळातले मध्यमवर्गीय आहेत. ४-५ महानगरे ओलांडून छोट्या गावातील आहेत. त्यांच्या सातत्याने खेळ हा छंद न राहता, उद्योग बनला हे नाकारता येणार नाही.

गेल्या अनेक दशकात वित्तीय सेवा हे क्षेत्र तर मध्यमवर्गीय लोकांची मक्तेदारी असल्यागत स्थिति आहे. त्यांनी बँका, विमा कंपन्या निर्माण केल्या नसतीलही; मात्र चालवल्या जरूर आहेत. आता मध्यमवर्गीय आहेत म्हणून ही दोन क्षेत्रे आहेत की, ही दोन क्षेत्रे आहेत म्हणून मध्यमवर्गीय आहेत. हा प्रश्न जरूर विचार करण्याजोगा आहे. विशेषतः आता पोस्ट बँक बनले आहे. लहान आकाराच्या बँका सुरू झाल्या आहेत. पेमेन्ट बँका सुरू होत आहेत. सरकार बँकाच्या शाखांसाठी उद्दिष्ट ठरवू लागले आहे. यंदाच्या अर्थसंकल्पानुसार त्यांच्या भांडवल उभारणीचे मार्ग बदलत आहेत. अशा वेळी तर हा प्रश्न जास्तच महत्त्वाचा बनतो. १९९०च्या दशकात बँकामधल्या स्वेच्छानिवृत्ती योजनांनी हा विषय वेगळ्या तऱ्हेने चर्चेत आला होता, याची इथे आठवण आल्यावाचून राहात नाही .

विमा कंपन्या, विमा योजना, एकंदरीतच विमा क्षेत्र यांतही येणाऱ्या काळात महत्त्वपूर्ण बदल होऊ घातले आहेत. गुंतवणूक क्षेत्राशी संबंधित इतरही विभागात (शेअर बाजार, म्यूच्युल

फंड, वगैरे) मध्यमवर्गीय समाजाचा सहभाग हा वाढतच राहीला आहे, हे निश्चितच सुखावह आहे.

लघु आणि मध्यम उद्योगातही मध्यमवर्गीय गटाचा सहभाग लक्षणीय आहे.

IT कंपन्या या तर जणू काही यांचं माहेरघरच.

या सगळ्या गोष्टींना पार्श्वभूमी सारखी असणारी एक समान बाब म्हणजे पैसा-रूपी भांडवल या गोष्टी पेक्षाही कल्पना, कला, कौशल्य, सादरीकरण, सातत्य, चिकाटी, निष्ठा यांची जिथे जास्त गरज असते, तिथे मध्यमवर्गीय समाज आघाडीवर आसतो. अगदी हीच सेवा क्षेत्राची गरज असते आणि त्यामुळे सेवा क्षेत्रे आणि मध्यमवर्गीय समाज यांचे अतूट नाते आहे .

आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय ढोबळ उत्पन्नात सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत असतानाच मध्यमवर्गीय गटाचा प्रभाव वाढणं, हा कधीच कोणत्याच निकषांवर योगायोग नसतो.

याबाबत लिहिण्याजोगे खूप आहे. कारण बदलत्या जीवनशैलीनुसार या गोष्टींचे स्थान आणि स्वरूप बदलत आहे कि हे बदलत आहे म्हणून जीवनशैली बदलत आहे, हा प्रश्न मध्यमवर्गीय लोकांइतका दुसऱ्या कोणालाच लागू पडत नाही.

काहीही असले तरी, या गोष्टींकडे बघण्याचा आपला दृष्टिकोन (attitude) कसा आहे यावर हे सगळे अवलंबून आहे. कारण एका हिंदी रचनेत म्हणाल्याप्रमाणे -

“ढूँढोगे अगर

तोही रास्ते मिलेंगे

मन्जिलोन्कि फितरत हैं

खुद चलकर नही आती।”

आरोग्य तपासणी व मार्गदर्शन

दि. ९ आणि १० एप्रिल २०१६ रोजी सकाळी १० ते १२ या वेळेत ब्राह्मण सेवा मंडळाच्या तळमजल्यावरील वातानुकूलित सभागृहात आरोग्य तपासणी व मार्गदर्शन शिबिर आयोजित केले आहे.

दि. ९ एप्रिल २०१६ रोजी 'मधुमेह' या विषयावर आरोग्य तपासणी व मार्गदर्शन शिबिर संपन्न होणार आहे.

दि. १० एप्रिल २०१६ रोजी डॉ. नील धामणस्कर (अस्थी शल्यविशारद) यांचे 'हाडांची काळजी आणि मजबुती' याविषयी माहितीपर व्याख्यान आयोजित केले आहे. तरी सर्व सभासदांनी मोठ्या संख्येने उपस्थित राहवे. या व्याख्यानानंतर Bone Densityच्या चाचणीचेही आयोजन करण्यात येणार आहे. प्रथम येणाऱ्यास प्राधान्य या तत्वावर २०० सभासदांना याचा लाभ घेता येईल. इच्छुक सभासदांनी अधिक माहितीसाठी ब्राह्मण सेवा मंडळातील कार्यालयात संपर्क साधावा.

संपर्क : २४२२९११८/२४३७९१४९

कार्यालयीन वेळ : सकाळी ९ ते १२ व सायं. ५ ते ८

अर्थव्यवस्थेतील जर आणि तर

उदय कुलकर्णी

मो. : ९८६९६ ७२६९६
kuludayrediffmail.com

‘भारताने स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला’ हे सहज म्हटले जाणारे वाक्य. म्हटलं तर ते चूक नाही, मात्र त्यात थोडी अशी दुरुस्ती होऊ शकेल की, स्वातंत्र्यानंतर देश समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करणार हे १९३६ सालीच ठरले होते. त्या काळातील परिस्थितीकडे नजर टाकली तर ते अधिक स्पष्ट होईल. त्या काळात ब्रिटिश सरकारने गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट १९३५ हा संमत केला होता. त्यानुसार देशी राजकीय पक्षांना निवडणुका लढवण्याची परवानगी होती आणि काही राज्यांत काँग्रेसचे शासन आलेले होते. काँग्रेसवर वर्चस्व होते ते महात्मा गांधी आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे. गांधीजींना स्वयंपूर्ण खेडे, स्वावलंबी खेडे अशा पद्धतीची केंद्रस्थानी असलेली अर्थव्यवस्था अभिप्रेत होती. पण त्यांचा सरसकट औद्योगिकीकरणाला विरोध होता.

शंभर टक्के कारभार जर गांधींच्या हातात असता, तर देशाची वाटचाल पूर्णपणे वेगळ्या दिशेने झाली असती. मात्र १९३६ साली नेहरू युरोपचा दौरा करून आले तेव्हा तिथल्या त्या वेळेच्या समाजवादी अर्थ-व्यवस्थेच्या विचाराने ते भारून गेले होते. गांधीजींना कल्पना होती की, त्यांच्या आर्थिक

विचारांची संभावना अव्यवहार्य, भाबडे, मागास आणि अगदीच खुळचट अशी करण्यात येत आहे. त्यामुळे १९३४ साली गांधीजी स्वतःच काँग्रेसपासून बाजूला झाले आणि त्यांनी आपला मुक्काम सेवाग्रामला हलवला. आणि त्यांनी स्वतःला ग्रामीण उद्योगांचा विकास तसेच इतर विधायक कामांना वाहून घ्यायचे ठरवले. जवाहरलाल नेहरूंना जी समाजवादी अर्थव्यवस्था अमलात आणायची होती, ती आणण्यास त्यांना मोकळीक मिळावी असा दृष्टिकोन त्यांनी ठेवला होता. काँग्रेसमधून त्यांनी अघोषित निवृत्ती घेतली. काँग्रेसमधील सर्वोच्च अधिकारी व्यक्ती म्हणून त्यांचे महत्त्व अबाधित राहिले, पण काँग्रेसचे कोणतेही अधिकृत पद मात्र त्यांच्याकडे नव्हते.

१९४७ साली देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. अपेक्षेप्रमाणे काँग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले आणि अपेक्षेप्रमाणेच नेहरू पंतप्रधान झाले. नेहरूंसमोर पक्षाबाहेर दखल घेणारे असे मोठे

नेतृत्व नव्हते. शिवाय खुद्द काँग्रेस पक्षातही त्यांना आव्हान देऊ शकेल असे नेतृत्व नव्हते. नेहरूंच्या डोळ्यांसमोर देशासंबंधित एक दृष्टिकोन होता. तोही धर्मनिरपेक्ष, वैज्ञानिक असा होता. त्यांना प्रगतिशील विचारसरणीचा भारत घडवायचा होता. देशाचे औद्योगिकीकरण करायचे होते आणि समाजवादी अर्थव्यवस्थाच त्यांना हवी होती. देशातील लोकांवर नेहरूंचे जे गारूड होते; त्यामुळे नेहरूंनी ठरवलेल्या मार्गावरच देशाची वाटचाल सुरू झाली. नेहरूंप्रणीत समाजवादी अर्थव्यवस्था आणि मुक्त भांडवलशाही या एकमेकांच्या नेमक्या विरुद्ध आहेत. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समाजवादाचा पूर्णपणे अंगीकार केला, त्यामुळे त्याचा देशावर काय परिणाम झाला व त्याऐवजी मुक्त भांडवलशाही स्वीकारली असती तर काय झाले असते, याचा ऊहापोह होणे आवश्यक आहे.

समाजवादी अर्थ-व्यवस्था स्वीकारल्यानंतर खाजगी उद्योगक्षेत्रावर अनेक निर्बंध आले. त्यात अवजड उद्योगक्षेत्रात नवे उद्योग सुरू करण्यासाठी फक्त सरकारी/सार्वजनिक क्षेत्रालाच परवानगी होती. खाजगी क्षेत्राला त्यात स्थान नव्हते. मात्र स्वातंत्र्याआधीपासून जे खाजगी कारखाने सुरू

होते, ते सुरू ठेवण्याची परवानगी त्यांना देण्यात आलेली होती. उदा. टाटांना त्यांचे अनेक वर्षांपासून कार्यरत असलेले स्टील कारखाने सुरू ठेवण्याची परवानगी होती. मात्र अशा खाजगी कारखान्यांचे उत्पादन किती असावे; कच्च्या मालाच्या किमती व उपलब्धता त्याचबरोबर उत्पादित मालाच्या किमती काय असाव्यात, यावर सरकारचे नियंत्रण होते. आणखी एक उदाहरण म्हणजे वीजनिर्मिती, त्याचे वितरण यांवरही सरकारचाच अधिकार होता. अशी अनेक क्षेत्रे सरकारी क्षेत्राच्या अखत्यारित होती. वस्तुतः नेहरूंना शेतजमिनीचेही राष्ट्रीयीकरण करायचे होते, पण त्याला टोकाचा विरोध झाल्याने ते अमलात आणता आले नाही. त्या काळी आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कधी मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणूनही उल्लेख व्हायचा, तरीही ती समाजवादीच होती. शिवाय या काळाला लायसन्स-परमिट राज असेसुद्धा म्हटले जायचे. कारण अनेक बाबतीत सरकारच्या परवानगीची

आवश्यकता असायची. समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांनुसार भेल, एनटीपीसी, सेल असे वीजनिर्मिती, पोलाद उत्पादन इत्यादी क्षेत्रांतील अनेक मोठे कारखाने सरकारी क्षेत्रात सुरू करण्यात आले. याकरता लागणारे तांत्रिक ज्ञान, भांडवल यासाठी रशियाचे सहकार्य मिळाले. किंबहुना रशियाच्या सहकार्याशिवाय हे शक्यही झाले नसते. या क्षेत्राबरोबरच विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्या काळी टेलिफोनक्षेत्रावर सरकारीची मक्तेदारी होती. या आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्राबरोबरच शिक्षणक्षेत्रावरही सरकारचेच वर्चस्व होते. इून स्कूलसारख्या उच्चभ्रूंच्या खाजगी शाळा तेव्हाही होत्या, मात्र देशातील बहुसंख्य जनता ही सरकारी शाळांतूनच शिकत असे. त्या काळात सरकारी शाळांचा दर्जा चांगला असायचा. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात नावाजलेली इंजिनिअरिंग, मेडिकल कॉलेजेस सरकारी होती. आयआयटी, आयआयएम या संस्थाही सरकारनेच सुरू केल्या.

१९९० नंतर जगातच मोठे बदल झाले. रशियाचे विघटन झाले. खुद्द त्यांचाच समाजवादी अर्थरचनेवरील विश्वास डळमळीत झाला. जगातील अनेक पूर्वाश्रमीच्या समाजवादी देशांसारखे आपल्याकडेही आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण याचे पर्व सुरू झाले, नव्हे अर्थव्यवस्था धोक्यात आल्यामुळे ते करणे भाग पडले. त्याच सुमारास संगणकक्षेत्राचा उदय झाला आणि टीसीएस, इन्फोसिस, विप्रो अशा मोठ्या कंपन्या उदयास आल्या. त्यांनी अमेरिकेला व जगातील इतर काही देशांना संगणकक्षेत्रात सेवा प्रदान करून त्यात नाव कमावले. या क्षेत्राने देशातील तरुणांना चांगलीच साथ मिळाली, संपन्नता मिळाली. शिवाय देशालाही परकीय चलन मिळून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला हातभार लावला. जुन्या अर्थव्यवस्थेत या क्षेत्राला इतकी मोकळीक मिळाली नसती. हे क्षेत्र सरकारच्या नियंत्रणापासून मुक्त असल्यानेच काही बदल घडवू शकले.

एकूणच समाजवादाच्या विरुद्ध असलेल्या या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे लोकांचे जीवनमान सुधारले. इतकेच नाहीतर देशाने अनेक क्षेत्रांत जोरदार प्रगती केली. वीज-तुटवडा, साध्या टेलिफोनसाठी चार चार वर्षे वाट पाहावी लागायची अशा समस्यांवरसुद्धा मात केली गेली. देशातील स्टीलचे उत्पादन व इतर औद्योगिक माल यांचे उत्पादन, निर्मितिक्षमता यात वाढ झाली. हे खाजगीकरणामुळेच शक्य झाले.

या टप्प्यावर प्रश्न असा येतो की, जर आपल्या देशाने अगदी सुरुवातीपासूनच मुक्त भांडवलशाहीचा स्वीकार केला असता, तर काय झाले असते? पन्नास वर्षे आपला देश गरीब किंवा अविसकनशील देश म्हणून राहिला, त्याऐवजी देशाने चांगली घोडदौड केली असती का? लोकांचे जीवनमान आधीच सुधारले असते का? हा विषय तसा आधीही चर्चेत आलेला आहे, पण तो मुख्यतः मुक्त भांडवलशाहीच्या पुरस्कर्त्यांकडून आलेला आहे. शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी, मिन् मसानी आणि त्यांची स्वतंत्र पार्टी, नानी पालखीवालांसारखे अनेक अर्थतज्ज्ञ हे या विचारसरणीचे होते. नानी पालखीवालांनी तर

सरळ या समाजवादाच्या काळाला 'लॉस्ट यिअर्स'-गमावलेली वर्षे-म्हटलेले आहे. शरद जोशींनीसुद्धा त्या धोरणावर वेळोवेळी कडाडून टीका केलेली आहे. याउलट काही अर्थतज्ज्ञ असेही मानतात की, १९४७ ते १९९० हा देशाच्या पायाभरणीचा काळ होता. त्या आधारावरच नंतर देशाने प्रगती केली. आर्थिक उदारीकरणाचा काळ सुरू होऊन आता चौवीस वर्षे उलटली. याच धोरणामुळे प्रगती झाली हे आता स्पष्ट झाले आहे. मात्र मुक्त भांडवलशाही अर्थव्यवस्था हे धोरण स्वातंत्र्यापासूनच असणे हितावह होते का, याबाबत निसंदिग्ध उत्तर होय, असे देणे शक्य होईल असे वाटत नाही. याबाबत संभ्रम निर्माण होतो. त्याची कारणे किंवा दृष्टिकोन बघू.

प्रचंड मोठे उद्योग सुरू करण्यासाठी मोठ्या भांडवलाची व तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते. देशी उद्योगांना आता जितक्या सहजतेने बाहेरून भांडवल मिळते, तसे त्या काळी मिळणे शक्य नव्हते. म्हणजेच मग बहुतेक क्षेत्रांत परदेशी म्हणजे मुख्यतः अमेरिकन किंवा ब्रिटिश कंपन्या आल्या असत्या व त्यांनी इथे पैसा कमावून तो परदेशात पाठवला असता. देश परदेशी कंपन्यांच्या ताब्यात गेला असता. आपल्या साधनसंपत्तीवर त्यांनी कबजा मिळवला असता. त्यातल्या त्यात काही मोजके बडे देशी उद्योग उदा. टाटा ग्रूप, बिल्डा ग्रूप इत्यादींनी आपला जम बसवला असता. पण छोटे उद्योजक पुढे येऊ शकले नसते. देशाने प्रगती केली असती, पण मोजक्या उद्योग घराण्यांनी प्रगती केली असती. जनता मात्र गरीब राहिली असती. देशातील मध्यमवर्गाने प्रगती केली ती पूर्वी स्वस्तात मिळालेल्या उच्च शिक्षणाच्या आधारावर. आता उच्च शिक्षण महागडे झाले आहे, परंतु संपन्नतेमुळे मध्यमवर्गाला ते परवडू शकते. त्या काळी मात्र महागडे उच्च शिक्षण झेपू शकेल अशी मध्यमवर्गाची परिस्थिती नव्हती. थोडक्यात म्हणजे देशात श्रीमंत व गरीब असे दोनच वर्ग राहिले असते.

किंवा अगदी विरुद्ध दृष्टिकोनही दिसू शकला असता. उदा. टाटांनी स्वातंत्र्यापूर्वी स्टीलचा कारखाना काढला तो देशी लोकांकडून भांडवल गोळा करूनच आणि तो यशस्वीही करून दाखवला. तेव्हाच असे काही उद्योजक आणखीन मिळाले असते तर देशाने प्रगती केली असती. व्यवस्था कोणतीही असो, चांगले उद्योजक, चांगली माणसे असतील तरच देशाचे हित साधले जाते, असेही म्हणता येईल.

या विषयाचा शोध घेण्याचे एक महत्त्वाचे कारण आहे, औद्योगिक क्षेत्र मुक्त झाले तरीही आजही कृषीक्षेत्र मात्र सरकारी नियंत्रणाखालीच आहे. एपीएमसी पूर्णपणे मोडीत काढणे, कृषिमालावरची बंधने दूर करणे अशा उपायांशिवाय या क्षेत्राची व त्यावर अवलंबून असलेल्या बहुसंख्य जनतेची प्रगती होणार नाही असा मतप्रवाह आहे. देशाच्या इतिहासावर सूक्ष्म नजर टाकून विश्लेषण केले, तर पुढील धोरणे ठरवण्यासाठी त्याचा उपयोग होईल.

चीटफंड गैरव्यवहारांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा विपरीत परिणाम

राजीव जोशी

Gurukul Online Learning
Solutions (GOLS)
Academic Research
मो.: ९३२२२४१३१३
rmjoshi52@yahoo.co.in

चीटफंड हे ग्रामीण, निम-शहरी लोकसंख्येसाठी असलेले एक सुलभ बचत साधन आहे. चीट फंड चालवणे किंवा त्यात पैसा गुंतवणे म्हणजे काही गुन्हा करणे नव्हे. आपल्याकडे हा गुंतवणूक प्रकार अनेक शतके चालू आहे. किंबहुना जिथे बँका नव्हत्या तिथे एकरकमी कर्ज देणारे सावकार अगदी गावोगावी होते आणि त्याबरोबरीने होते ते चीट फंडच! शेतकरी, कामकरी, नोकरदार वर्गाला घरगुती खर्चासाठी एक रक्कमी मोठी रक्कम हवी असेल, तर ते कुठून उभी करणार? म्हणून मग काही लोक एकत्र येऊन प्रत्येकजण स्वतः दर महिन्याला एक रक्कम एकत्र जमवायचे आणि त्याची सोडत लॉटरी पद्धतीने करायचे. मग ती जमा झालेली मोठी रक्कम ज्याला सोडत लागायची त्याला दिली जात असे. मग ती रक्कम त्याला लग्नासाठी, घर बांधण्यासाठी, शेतीसाठी अवजारे घेण्यासाठी अशा मोठ्या खरेदीसाठी उपयोगी पडायची. थोडक्यात स्वतःचे नातेवाईक आणि मर्यादित वर्तुळापेक्षा थोडे मोठे आणि परस्परांचे हित जपणारे असे समूह संघटित अशी व्यवस्था म्हणजेच चीट फंड्स!

चीट फंड्सची कार्यपद्धती

अनेक मंडळी दर महिन्याला ठरावीक रक्कम काढणार आणि ती एकत्रित जमलेली रक्कम लॉटरी पद्धतीने कुणा एकाला खर्चाला मिळणार! मात्र त्याने दर महिन्याला आपली ठरावीक रक्कम भरतच राहायची. त्यात खंड पडू घ्यायचा नाही. व्याज घ्यायचे आणि ते इतर सदस्यांनी नफा म्हणून वाटून घ्यायचे अशी ही सोप्या पद्धत. अर्थशास्त्र आणि आर्थिक सोय म्हणून ह्या पद्धतीत काही दोष नाही. मात्र जिथे पुष्कळ सदस्य आहेत आणि मोठ्या प्रमाणावर पैसा जमतो आहे, तिथे मात्र मनुष्यस्वभावातील स्वार्थी बुद्धी कामाला लागते. पैसे कसे गिळंकृत करता येतील, असे विचार आल्यावर फ्रॉड-भ्रष्टाचार-अफरातफर असे प्रकार सुरू होतात. लोकांनी विश्वासाने दिलेले आपले घामाचे, कष्टाचे पैसे घेऊन प्रवर्तक किंवा स्कीम चालवणारे परागंदा होतात. एका रात्रीत आपला गाशा गुंडाळतात. आणि मग स्कीम बुडीची बातमी पसरते. गोरगरिबांच्या स्वप्नांची अक्षरशः राखरांगोळी होते. कष्टाचे पैसे गेल्याने घोर फसवणूक झाली ह्या भावनेने गरीब माणसाची व त्याच्या कुटुंबाची होरपळ होते.

चीट फंड किंवा पोन्झी किंवा निधी स्कीम्समध्ये जमलेले कोट्यावधी रुपये जातात तरी कोठे? असा प्रश्न सर्वसामान्य नागरिकांना पडतो! त्याचे उत्तर शोधणे तसे सोपे आहे आणि

तसे अवघडही आहे. कारण अशा पैशाला अनेक मार्ग फुटतात. त्यातून हे चालू राहावे म्हणून मोठे अधिकारी, राजकारणी ह्यांच्या खिशात मोठा वाटा जातो! शिवाय स्कीमचे जनक किंवा संबंधित अनेक व्यक्ती आपला वाटा काढून घेतात. काळा पैसा ज्या पद्धतीने दडवला जातो आणि अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य धारेत आणला जातो किंवा हवालासाठी वापरला जातो, तसेच ह्या पैशाचे होते.

संपूर्ण देशातील गुंतवणूक साधनांचा विचार केला, तर असे लक्षात येते की पोस्ट ऑफिस हे एक असे केंद्र आहे की जिथे ग्रामीण भागातील असंख्य गोरगरीब आपली कमाई विश्वासाने

ठेवतात. कारण आर्थिक बाबतीत निरक्षर असल्याने बँक किंवा इतर योजनांमध्ये पैसे गुंतवणे त्यांना शक्य होत नाही. पोस्ट हे त्यांना जवळचे आणि सुरक्षित वाटते.

मात्र आज त्यांना अधिक व्याज देण्याचे आमिष दाखवून आकर्षित करण्याचे काम चीटफंड कंपन्या सातत्याने करत आहेत. अनेक चीटफंडांनी लाखो सर्वसामान्य सभासदांचे पैसे बुडवले तरीही त्याबाबत कोणत्याही पातळीवर जागरूकता राबवण्याचे काम होताना दिसून येत नाही. मग अशा वेळी बोगस फंडांनी लोकांचे पैसे बुडवले, तर नेमके काय होते? ज्यांचे पैसे जातात ते आणि त्यांची कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात. इतकंच नाहीतर अशा फंडांच्या एजंट्सना-जे अधिक कमिशनच्या मोहाने लोकांना स्कीम्समध्ये पैसे गुंतवायला भाग पाडतात. मानसिक ताण असह्य झाल्याने आत्महत्या करणे भाग पडते. चीटफंड बुडाल्याने नेमके काय परिणाम होतात आणि त्यात कोणाला अधिक झळ बसते, अर्थव्यवस्थेवर नेमका काय परिणाम होतो ते आता पाहूया.

श्रेट परिणाम

चीटफंड किंवा त्या संबंधित कोणतीही स्कीम बोगस ठरते तेव्हा कारण त्यात जेव्हा पैसा बुडतो, तेव्हा पहिला फटका बसतो तो असंख्य सर्वसाधारण गुंतवणूकदारांना. कारण त्यांचे श्रमाचे, घामाचे पैसे बुडालेले असतात. अनेकजण आपली मिळकत, निवृत्तीच्या वेळी मिळालेली संपूर्ण रक्कम त्यात गुंतवतात. भरपूर व्याज मिळेल आणि त्याद्वारे आपली स्वप्ने पूर्ण होतील असे त्यांना वाटत असते. परंतु प्रत्यक्षात भ्रमनिरास होतो. व्याज जाते, त्याहीपेक्षा भयंकर फटका म्हणजे मुद्दलसुद्धा गेलेले असते. स्कीम चालवणारी मंडळी परागंदा झाल्याने बुडलेले पैसे कोण देणार ह्याबाबत अंधकार असतो. सामान्य माणसासाठी तो मानसिक धक्का असतो. उत्पन्नाचे साधन गेल्याने त्याला उद्याची विवंचना निर्माण होते. सुरुवातीला व्यवस्थित चालणारी स्कीम किंवा चीटफंड जेव्हा बुडतो तेव्हा पैसे येणे थांबते आणि हे एका टप्प्याला घडते. सर्व ठेवीदार, सभासद ह्यांच्यात हे अचानक घडल्याने हाहाकार माजतो. अशा अनेक चीटफंड स्कीम्स ह्या छोट्या रकमांच्या असतात. म्हणजे शंभर ते हजार रुपये इतकी छोटी रक्कम असते. शेतकरी, कामकरी अशा कमी उत्पन्न गटातील समाजघटकांकडून ह्यात पैसे गुंतवले जातात. जातीतील, बिरादरीतील कोणी एखादा स्कीम आणतो आणि सर्वांना सभासद करून घेतो. गावागावांतून आणि छोट्या शहरांतून अशा बोगस स्कीम्स मग वेगाने फोफावतात. अपेक्षेपेक्षा तुफान प्रतिसाद मिळाल्यानंतर मुख्य प्रवर्तक, स्कीमचे चालक गोंधळून जातात. मोठ्या रकमेची आवक पाहून डोळे फिरतात. मग ते पैसे नियमितपणे गुंतवण्याऐवजी आपल्या सुखसोयी आणि व्यक्तिगत फायद्यासाठी ते वापरले जातात. अनेकदा गुंतवणूक साखळी मधूनच तुटते आणि संपूर्ण डोलारा कोसळू लागतो. अनेकदा संचालक मंडळी पैसे घेऊन पोबारा करतात. चीटफंड किंवा साखळी योजनेतील मधली फळी आणि खालच्या स्तरातील संयोजक गोंधळून जातात. गुंतवणूकदारांच्या रोषाला त्यांना सामोरे जावे लागते. शिवाय कायद्याचा आणि नियंत्रकाचा ससेमिरा मागे लागतो ते वेगळेच. पोलीस कारवाई आणि जनक्षोभ ह्यांच्या तावडीतही सापडतात.

विश्वासाहता गमावणे

कोणतीही गुंतवणूक योजना ही कितीही लाभदायक असली तरीही ती कोणाची आहे? त्यांची पत काय आहे? व्याज आणि मुद्दल परत मिळू शकेल का? जमवला जाणारा निधी हा कोणत्या प्रकल्पासाठी वापरला जाणार आहे? व्यवस्थापन कोणाचे आहे? फंड किंवा सोसायटी चालवणारी मंडळी कोण आहेत? त्यांची पार्श्वभूमी विवादास्पद आहे की निष्कलंक आहे? असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. जेव्हा एखादी नवीन कंपनी किंवा चीटफंड उदयाला येतो, तेव्हा सुशिक्षित असो किंवा कमी शिक्षित, त्यांना भुरळ पडते ती आकर्षक व्याजदराची आणि घसघशीत उत्पन्नाची. मोठी जाहिरात,

अधिक व्याज, सोयीची स्कीम, गुंतवणुकीवर आकर्षक भेट किंवा कमिशन अशा काही बाबी ऑफर केल्या जातात. अनेकदा स्कीमची पूर्ण माहिती दिली जात नाही. फक्त कोणते फायदे आहेत हे सांगितले जाते. धोका किंवा जोखीम लपवून ठेवली जाते. समाजात अधिक ओळखी, खूप मित्र वर्तुळ असलेल्या लोकांना एजंट केले जाते. त्यांच्यावरच्या विश्वासाचा फायदा की गैरफायदा घेऊन स्कीम्स खपवल्या जातात. गावात खेड्यापाड्यांत हे अधिक प्रकर्षाने केले जाते आणि असंख्य लोकांना जाळ्यात ओढले जाते. गावातील लोकप्रिय कार्यकर्ते किंवा मोठा जनसंपर्क असलेल्या माणसांना एजंट केले जाते. म्हणजे त्यांचे अध्याहून अधिक काम होते. एजंटकडे पाहून लोक आपले पैसे, कमाई स्कीम/निधी किंवा चीटफंडमध्ये गुंतवतात. काही काळ सर्व कसे नीटपणे चालू असते. कुठे काही नाव ठेवायला जागाच नसते. अचानक व्याज येणे थांबते. उशीर, दिरंगाई सुरू होते. वेगवेगळी, खोटीनाटी कारणे दिली जातात किंवा उडवाउडवीची उत्तरे दिली जातात. एजंट भेटणे कठीण होते. अनेकदा त्यांच्या ऑफिसला टाळे लागलेले दिसते. जमवलेले पैसे गोळा करून मुख्य प्रवर्तक किंवा सूत्रधार, साथीदार मंडळी गायब होतात. माध्यमांतून उलटसुलट बातम्या बाहेर येऊ लागतात. त्यात भर पडते ती अनेक प्रकारच्या अफवांची. मग पोलीस-चक्र वेगाने शोध घेऊ लागते. ज्यांचे पैसे, आयुष्यभराची कमाई बुडालेली असते, असे हवालदिल झालेले कष्टकरी, शेतकरी, कामकरी म्हणजेच बहुतांश तळागाळांतील लोक नाडले जातात. ते सर्व एजंट्सचा शोध घेतात. अनेकदा एजंट जीवाच्या भीतीने पळालेला असतो. जमाव आपल्याला मारेल या भीतीने लपून राहतो किंवा आत्महत्यादेखील करतो आणि जे लाखो रुपयांची अफरातफर करतात, ते हाती लागतच नाहीत. सरकारी यंत्रणा जागी होते तोवर उशीर झालेला असतो. गेलेले पैसे परत कधी मिळणार हे एक मोठे प्रश्नचिन्ह असते. ज्या पैशावर मासिक खर्च किंवा उदारनिर्वाह करायचा असतो त्यांची तर वाताहत होते.

सिस्टिमला खिंडार पडणे

प्रत्येक देशाची स्वताःची अशी स्वतंत्र अर्थव्यवस्था असते. भांडवल, गुंतवणूक, उद्योग, शेती आणि पूरक व्यवसाय, तसेच रोजगार असे अनेक घटक असतात. उत्पादन आणि सेवाक्षेत्रातील उलाढालीतून मागणी आणि पुरवठाचे चक्र चालू राहते आणि त्याद्वारे उत्पन्ननिर्मिती होते. त्याचा उपयोग करून आपल्या गरजा पूर्ण केल्या जातात. होणारा नफा हा पुन्हा उद्योगासाठी वापरला जातो. देशातील वस्तू आणि सेवा परदेशात पाठवून म्हणजेच निर्यात करून देशाला विदेशी चलन मिळवता येते. मात्र आयात केल्यावर आपल्या चलनातून नव्हे, तर परकीय चलनातून पेमेंट करावे लागते. त्यामुळे देशाच्या तिजोरीवर भार पडतो. म्हणून आयात-निर्यात हे महत्वाचे घटक मानले जातात. स्थानिक उद्योगात भांडवली गुंतवणूक व्हावी म्हणून धोरण राबवले जाते.

विदेशी गुंतवणूकदारांनी आपल्याकडे निधी गुंतवावा, म्हणून सरकार प्रयत्न करते. अशा वेळी परकीय गुंतवणूकदार सरकारचे स्थैर्य, राजकीय स्थिरता, उद्योगास पोषक वातावरण किंवा मनुष्यबळ अशा अनेक बाबी लक्षात घेतल्या जातात. उद्योग-व्यवसाय यशस्वी झाला पाहिजे. बँकिंग व फायनान्स आणि सारी अर्थव्यवस्था कार्यक्षम असली पाहिजे. नियमांचे काटेकोर पालन झाले पाहिजे. गुंतवणूकदारांचा विश्वास अबाधित राहिला पाहिजे. पण जेव्हा असे स्कॅम्स, आर्थिक घोटाळे होतात तेव्हा लोकांचा विश्वास उडतो आणि त्याचे विपरीत परिणाम होतात. आर्थिक नियम, नियामकांचे कायदे आणि बंधन हे लोकांच्या हितरक्षणासाठी असतात. लोकांना फसवून घोटाळे करणे, हे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेला हानिकारकच आहे. एखादा आर्थिक घोटाळा अर्थव्यवस्थेवर ओरखडा उमटवू शकतो. भविष्यकालीन आर्थिक घटकांवर त्याची कृष्णछाया पडू शकते. एखादा चीटफंड घोटाळा सामान्यांचे जगणे उद्ध्वस्त करू शकतो. म्हणून सरकार, रिझर्व्ह बँक, सेबी अशा नियामकांनी, नियंत्रकांनी अर्थव्यवस्थेला जेरीस आणणाऱ्या अशा कोणत्याही घोटाळ्याला कदापि पाठीशी घालू नये.

अप्रत्यक्ष परिणाम

१. लोकांचे उत्पन्न कमी झाल्याने त्यांची क्रयशक्ती कमी

होते. परिणामी पुढे उत्पादन कमी होऊ शकते. असा विघातक परिणाम होऊ शकतो.

२. चुकीचे संकेत जाणे! चीट फंड काय किंवा कोणत्याही स्कीम्स बुडाल्यामुळे गुंतवणूकदार हबकून जातातच पण भावी गुंतवणूकदार गुंतवणूक शब्दापासूनच दूर राहतो. उद्योजक दूर राहू पाहतात. इथे कायदे आणि यंत्रणा नाही. कोणीही सिस्टीम तोडू शकतो आणि लोकांना फसवू शकतो अशी सार्वत्रिक भावना निर्माण होऊ शकते.

३. नियंत्रकांच्या अशा घोटाळ्यातून असा एक अर्थ निघतो की नियम आणि नियंत्रक हे कमजोर आहेत. ह्यामुळेसुद्धा भावी नवीन गुंतवणुकीचा ओघ कमी होऊ शकतो.

४. छोट्या-मोठ्या गुंतवणूकदारांचे मनोबळ खचण्याचे दूरगामी परिणाम होऊ शकतात. आपले पैसे घरात ठेवून ते उत्पन्नाची वाट आणि विकासाचा दर खाली आणू शकतात.

म्हणून कोणताही अर्थघोटाळा हा अर्थव्यवस्थेवर डाग आहे आणि तो पडू नये, म्हणून जागरूक राहिले पाहिजे. चीट फंड घोटाळे हे लाखो गरिबांच्या संसारावर, घरादारावर भयंकर असे संकट लादणारे आणि भविष्य नासवणारे असतात. म्हणून ते रोखलेच पाहिजेत आणि योग्य चीट फंड चालू ठेवले पाहिजेत, शिवाय त्यांच्यावर कायद्याची कडक नजर असली पाहिजे.

शेती व ग्रामीण व्यवसाय व्यवस्थापन

एम.बी.ए. झाल्यानंतर करिअरचा रस्ता केवळ बहुराष्ट्रीय कंपनी अथवा माहिती तंत्रज्ञानविषयक क्षेत्राकडेच जातो असे नाही, तर शेती व ग्रामीण विकास या स्पेशलायझेशनकडे लक्ष दिल्यास सर्वसमावेशक विकासाचे स्वप्न साकार करता येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे स्थान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. औद्योगिकीकरण हे जरी वाढत असले तरी शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायाचे महत्त्व अजूनही टिकून आहे व हे स्थान भविष्यामध्येही टिकून राहणार यात शंका नाही. याचबरोबर जरी शहरीकरण वाढत असले तरी अजूनही ग्रामीण विभागामध्ये राहणाऱ्या जनतेचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणावर आहे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने अनेक प्रयोग करून कृषीक्षेत्राने अन्नधान्य तसेच इतर उत्पादनांमध्ये जरी भरीव वाढ घडवून आणली तरी अजूनही शेतीव्यवसाय हा मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. याची प्रचीती मागील वर्षीच्या भयंकर दुष्काळामुळे पुन्हा एकदा आली आहे. तसेच महाराष्ट्रात आणि देशाच्या अनेक भागांत शेतकऱ्यांच्या दुर्दैवी आत्महत्यांमुळे शेतीव्यवसाय हा अधिकच बेभरवशाचा आहे असे दिसून आले. यामधून मार्ग काढण्यासाठी शेतीला पूरक असे व्यवसाय सुरू करून त्यांचे योग्य ते व्यवस्थापन करणे- ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला पुन्हा चालना मिळेल-या दृष्टीने जोमाने प्रयत्न करणे आवश्यक ठरले आहे. योग्य प्रकारे व्यवस्थापन न केल्यास काय परिणाम होतो याचे प्रत्यंतर महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांच्या (काही सन्माननीय अपवाद वगळता) सध्याच्या परिस्थितीवरून दिसून येते. यामुळे शेतीवर आधारित उद्योग सुरू करून त्यांचे योग्य व्यवस्थापन करून ग्रामीण भागामध्ये सर्वसमावेशक प्रगती घडवून आणणे या उद्देशाने एम.बी.ए.च्या दुसऱ्या वर्षामध्ये ग्रामीण व शेती व्यवसाय व्यवस्थापन हे स्पेशलायझेशन काही विद्यापीठांमध्ये उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

ग्रामीण व शेतीव्यवसाय व्यवस्थापन (रुरल अॅण्ड अॅग्री बिझनेस मॅनेजमेंट) हे मार्केटिंग, फायनान्स, ह्युमन सव्हिसेस मॅनेजमेंट आदी इतर स्पेशलायझेशनच्या तुलनेत विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने काहीसे कमी पसंतीचे आहे. मात्र या क्षेत्राचे एकूण अर्थव्यवस्थेतील स्थान हे इतर विषयांइतकेच महत्त्वाचे आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. रुरल अॅण्ड अॅग्री बिझनेस मॅनेजमेंट या स्पेशलायझेशन खालील विषयांचा समावेश होतो.

(डॉ. नचिकेत वेचलेकर, सहयोगी अधिष्ठाता, इंडसर्व, पुणे. दैनिक लोकसत्ता मुंबई ९/९/२०१३ मधून साभार.)

आर्थिक नियोजन - काळाची गरज अजित आचार्य

निवृत्त शासकीय अधिकारी
(विक्रीकर विभाग)
मो. : ९३२२००७७४३
ajit780@gmail.com

मानवाच्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र व निवारा ह्या जरी असल्या तरी, त्या उपभोगण्यामागील अर्थकारण हा महत्त्वाचा घटक आहे. या गरजांबरोबर काळानुसार सातत्याने विविध गरजांची वाढ होत असते व त्यातील बहुतेक गरजा पैशानेच उपभोगता येतात. पैशाची आवक कशी असते त्यावर त्या गरजांची उपभोग्यता अवलंबून असते. साधारणतः भारताच्या लोकसंख्येच्या ७२% लोकं नियमित वेतन किंवा नियमित मिळकतीमध्ये येतात, तर उर्वरित ३८% हे व्यवसाय करणारे, कुटीर उद्योग, व्यापारी, उद्योजक इत्यादी अनियमित पैशाच्या आवकामध्ये येतात. प्रत्येक कुटुंबाच्या सामाईक गरजा

या उपरोक्त सर्व गोष्टींचा उपभोग घेण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीनिहाय व कुटुंबनिहाय आर्थिक नियोजन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. १९८२ पर्यंत एकत्र कुटुंबपद्धत अमलात होती. त्यामुळे कुटुंबाचे आर्थिक उत्पन्न गृहीत धरून कुटुंबाची गरज किती आहे व कितीही व्यक्ती घरात असल्या तरी, एकत्रित केलेल्या उत्पन्नामुळे सहजतेने गरजा उपभोगल्या जात होत्या. व्यक्तीनिहाय गरजेनुसार आर्थिक नियोजन सांभाळले जात होते. मात्र त्यात आवश्यक गरजेचाच विचार केला जात होता. त्यामुळे सुखसोयीच्या किंवा चैनीच्या गरजांना महत्त्व कमी होते. काळ बदलत गेला. लोकसंख्या वाढत गेली. त्याबरोबर एकत्र कुटुंबाचे विभक्त कुटुंबात विभाजन होऊ लागले.

सारख्याच असतात. अशा वेळी त्या गरजांचे तीन विभागात वर्गीकरण केले जाते. १) आवश्यक गरजा, २) सुखसोयीच्या गरजा व ३) चैनीच्या गरजा

आवश्यक गरजांमध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबर शिक्षण ही महत्त्वाची गरज सुद्धा समाविष्ट आहे. समाजात आपला जीवनस्तर उंचवण्यासाठी सुखसोयीच्या गरजांचा उपभोग घेतला जातो त्यातूनच पुढे भौतिक समाधानातून चंगळवाद फोफावतो आणि चैनीच्या गरजा अधिक वाढतात. या सर्वांमुळे प्रामुख्याने दिसून येते ती उत्पन्नाची वर्गवारी व समाजातील आर्थिक निकषावर निर्माण झालेले वर्ग.

एकत्र कुटुंबाचे आर्थिक उत्पन्नाचे विभाजन व त्याबरोबर आर्थिक नियोजनाची जबाबदारी विभागली गेली. प्रत्येक विभक्त कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती स्थिर राहण्याकरीता महिलांचा पुढाकार प्रामुख्याने सुरू झाला. एकत्रित कुटुंबात पुरुषप्रधान आर्थिक उत्पन्न होते, तर विभक्त कुटुंबात पुरुष व स्त्री दोघेही आर्थिक उत्पन्नाचे घटक झाले.

विभक्त कुटुंबामुळे मुलांचे पालनपोषण-जे एकत्र कुटुंबात वडीलधारी मंडळी पहात होती; ते संगोपन करणाऱ्या व्यवसायीकावर अवलंबून होऊ लागले. मुलांचे संगोपन करण्यासाठी अधिक नियोजनाचा भार वाट्यास आला. याचबरोबर शिक्षणक्षेत्रात आमुलाग्र बदल झाल्यामुळे शैक्षणिक खर्चाच्या नियोजनाचा भार वाढला. नर्सरी ते पदवीपर्यंतच्या शैक्षणिक खर्चाचा भार अवास्तव असला तरी, तो करणे भाग होते व त्याची तरतूद व नियोजन करणे आजच्या काळात महत्त्वाचे ठरले

आहे. त्यामुळे विभक्त कुटुंबाची व्याप्तीसुद्धा कमी झाली. १९८०-९०च्या दशकात 'हम दो हमारे दो' तर आता 'हम दो हमारा एक' यावर येऊन ठेपली आहे, ती केवळ शाळा, कॉलेज व क्लासेस यांच्या अवाढव्य 'फी'मुळे, पण ते गरजेचे आहे ही भावना दृढ झाली.

आजच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा आढावा घेतल्यास 'महागाई' ह्या एका महत्त्वाच्या घटकाला सर्वांना सामोरे जावे लागत आहे. त्याबाबत आर्थिक नियोजन करताना त्रेधातिरपीट उडत आहे. शिक्षण, महागाई व समाजातील जीवनस्तर उंचविण्यासाठी मध्यमवर्ग चढाओढीत ओढला जात

आहे व त्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी व 'कर्ज' या माध्यमाची गरज निर्माण झाली आहे. त्यामुळे अनावश्यकरीत्या नियोजनावर भार पडत आहे.

उपरोक्त सर्व बाबी लक्षात घेता व काळानुसार राहणीमान ठेवण्यासाठी मध्यमवर्ग आर्थिक नियोजनासाठी तरतूद करू लागला असला तरी, या तरतुदी दैनंदिन जीवनातील गरजेपुरत्या असतात. त्यात उद्याची परिस्थिती काय निर्माण होईल? आरोग्याबद्दल काय? याचे आकलन नसल्याने त्याचे अनुभव पुढे येऊ लागले. या स्पर्धेत उत्पन्नवाढीसाठी स्वतःच्या व कुटुंबाच्या आरोग्याची काळजी व त्यासाठी लागणारी तरतूद हा विचार या काळात सगळ्यांनाच भेडसावू लागला आहे.

मासिक उत्पन्नातील काही अंश जमा ठेवणे, अतिरिक्त खर्च टाळून सदर रकम बँकेतील 'ठेवी' स्वरूपात ठेवणे, म्युचल फंड, भविष्य निर्वाह निधी याचा लाभ सातत्याने घेतल्यास आर्थिक नियोजनाला व भविष्यातील तरतुदीसाठी एकहाती रकम जमा होऊ शकेल, याचे भान आता येऊ लागले आहे. त्यामुळे मुलांचे शिक्षण, आरोग्यासाठी तरतूद, समाजातील जीवनस्तर व कौटुंबिक स्थिरता हे सर्व आर्थिक नियोजनामुळेच साध्य होऊ शकेल.

आर्थिक नियोजन जर वयाच्या २५/३०व्या दरम्यान सुरू केले व आवश्यकता आणि गरज यांच्यातील भेद लक्षात घेऊन ते नियोजन केल्यास, पन्नाशीकडे झुकताना आर्थिक बोजा वाढणार नाही व निवृत्तीनंतर एखादी जमा रकम अधिककरून आरोग्यासाठी उपयोगी येऊ शकेल. कारण ती गरज त्या काळात महत्त्वाची आहे. वयाच्या प्रत्येक दशकात म्हणजे त्या काळात आवाहन व खर्च वेगवेगळे असतात. ऐन तारुण्यात व लग्नानंतर पाच वर्षांचा कालावधी दूरदृष्टी ठेवून उपभोगला तर पुढील वर्षे सहजपणे व सुखदपणे घालवता येतात. त्या वयातच 'निवारा' म्हणजे 'घरा'ची समस्या सोडवली, तर स्थिरता लवकर येते पण तेच जर पुढे ढकलले तर आर्थिक नियोजनाचा फारच फज्जा उडतो.

उपरोक्त सर्व हे ढोबळ स्वरूपात आहे. यात पाश्चात्य देशातील शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, इंजिनिअरिंग याचा भाग

अंतर्भूत झाला तर नियोजन व काळाचा आराखडा ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याकरिता सुखसोयी व चैनीच्या गरजांना कात्री देणे योग्य ठरेल. हा अनावश्यक भाग सातत्याने टाळल्यास आर्थिक नियोजनाची घडी लवकर स्थिर होऊ शकेल.

हे आर्थिक नियोजन करताना बाजारातील फसव्या योजनांना बळी पडता कामा नये. दामदुप्पट पैसे देतो, पाच वर्षांत दुप्पट रक्कम मिळेल, अशा फसव्या योजनांच्या आहारी गेल्यास 'हाती राहिले धुपाटणे' अशी अवस्था होईल. त्यामुळे गुंतवणूक करताना अत्यंत डोळसपणे, दूरगामी उपयोगाला येईल अशातच करावी. त्याकरिता तज्ज्ञांचा सल्ला घेऊन गुंतवणूक करावी. जर आर्थिक नियोजन यशस्वी ठरले तर कुटुंबाचा सकारात्मक विकास, निवृत्तीनंतर आयुष्य व आरोग्य याची बेगमी होऊन सुखाने राहता येईल.

आर्थिक नियोजन कसे करावे ?

- १) मासिक मिळकतीच्या २०% रकमेची बचत करावी; ज्यामुळे आकस्मिक व आरोग्यासाठी लागणारी तरतूद होऊ शकेल.
- २) महत्त्वाच्या गरजा लक्षात घेऊनच त्या पुरवाव्यात.
- ३) घरातील सर्वांच्या नावाने जीवनविमा योजना काढावी किंवा मेडिकलेममध्ये गुंतवावे. त्यामुळे भविष्यातील आरोग्याची तरतूद होऊ शकेल.
- ४) निवृत्तीनंतरच्या तरतुदीसाठी निवृत्तीनंतर मिळालेल्या पैशाचे नियोजन करताना अशा ठिकाणी (सरकारी योजना) गुंतवणूक करावी की, त्यातून मासिक उत्पन्नाला आधार व्हावा.
- ५) अनावश्यक गरजांना महत्त्व न देता किंवा काटकसर करताना महत्त्वाच्या गरजांना प्राधान्य द्यावे.
- ६) घरातील अनावश्यक गरजांना कात्री लावावी. उदा. वीज, गॅस व साधनसामग्री यांचा योग्य वापर करावा.

हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची कारणे

अर्थव्यवस्थेविषयी विचार करताना आपल्या दारिद्र्याची कारणे कोणती हे आपणास समजले तरच त्यावर योग्य उपाय करता येतील. या मूलभूत समस्येबद्दल विचार करताना लोकमान्य टिळक लिहितात, "देशाची विपन्नावस्था होण्यास मुख्य तीन कारणे असतात - १) देशातले लोक सुस्त, निरुद्योगी व अज्ञानी असल्यामुळे त्यांच्याकडून मुळीच किंवा व्हावी तितकी संपत्ती उत्पन्न होत नाही. २) कदाचित ते उत्पन्न करत असतील, पण ते दुसरेच कोणीतरी काढून नेत असेल. ३) ते जितके उत्पन्न करतात तिच्यापेक्षा व्यय करणारे अधिक निपजत असतील. आमच्या भाग्यशाली भारतखंडांत तिन्ही कारणे पूर्ण वास करत आहेत. आम्हाकडून व्हावे तितके उत्पन्न होत नाही, झालेल्याचा बराच भाग बाहेर जातो आणि प्रतिवर्षी उत्पन्न करणाऱ्यांच्या संख्येपेक्षा ती मटकावणाऱ्यांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे."

- लोकमान्य टिळक

आर्थिक नैतिकता

डॉ. अशोक कोर्डे

मो. : ९८२०४३५२०४

सकाळी आठ-साडेआठची वेळ. मनातल्या मनात काल रात्रीच्या पेशंटच्या अत्यवस्थ स्थितीचा विचार करितच रुग्णालयात आलो. त्याच्या केस पेपरवर नजर फिरवत असतानाच दोन मध्यमवयीन तरुण, टाय वगैरे लावलेले अपटुडेट पोशाखातले येऊन माझ्यासमोर उभे राहिले. त्यांच्या ऑफिसमधील कोणीएक त्यांचा बॉस अचानक अतिपोटदुखीमुळे विव्हळत असल्याचे सांगून मला त्यांच्या ऑफिसमध्ये येण्याची गळ घालू लागले. मला लगेच निघावेच लागले.

त्यांचे ऑफिस दादर परिसरातच एका उत्तुंग इमारतीमध्ये पंधराव्या मजल्यावर होते. सिक्युरिटी चेकअप, व्हिजिटर्स एंट्री इत्यादी सोपस्कार पार करित मी एका पॉश ऑफिसमध्ये पोहचलो. स्वागत कक्षात बरीच धावपळ चालली होती. साहजिकच होतं ते... कारण त्यांचा बॉस आडवा झाला होता. मी जिथे बसलो होतो तिथे पंधरा फूट भिंतीवर एक चित्रकथा रंगविलेली होती. अमर चित्रकथा असते ना तशी. आकर्षक सजावट होती. मात्र त्यात अतिश्रीमंतीचं प्रदर्शन नव्हतं. मी ती चित्रकथा वाचून-पाहून संपवतोय तोच मला बॉसच्या केबिनमध्ये नेलं. तपासणी वगैरे झाल्यावर मला अॅपेंडिक्सची शंका आली. मी इंजेक्शन वगैरे उपाययोजना केली. त्यांना सर्व समजावून सांगितलं आणि मी निघालो.

परत सोडायला आलेल्या त्या दोन ऑफिसर्सनी मला त्यांच्या बॉसची माहिती दिली. त्यांची एक सिव्हिल कन्स्ट्रक्शनची कंपनी होती. बॉस मालक होता. एक मराठी उद्योजक. गरिबीतून, हलाखीतून वाटचाल करत आज तो एक प्रथितयश उद्योजक झाला होता. प्रामाणिकपणा, कायदानुसार वर्तणूक हा त्याचा स्थायीभाव होता. आपल्या कर्मचाऱ्यांबद्दल त्याला ममत्व होतं. आदर होता, हे सर्व त्या दोघांकडून कळलं. एवढं पॉश ऑफिस! तेसुद्धा मराठी माणसाचं. ते पाहून मला अप्रूप वाटलं.

मी माझ्या क्लिनिकमध्ये आलो, तरी ते अमर-कथा-चित्र डोळ्यांसमोरून जात नव्हतं.

काय होतं ते चित्र? पंधराएक फूट भिंतीवर सात-आठ चित्रांचे चौकोन होते. अमर चित्रकथेचा तो फॉर्मट होता. रंगीत व सुवाच्य अक्षरातला... तो पण मराठीतून. एक छोटीशी गोष्ट होती ती. एका सम्राटाचा प्रधान एका खोलीत बसून समईच्या उजेडात मन लावून काम करत असतो. तेवढ्यात त्याची पत्नी आपल्या भावाला घेऊन तिथे येते आणि आपल्या भावाला राजदरबारात नोकरीवर ठेवण्याचा आग्रह करते. भागू म्हणजे

प्रधानाचा मेहुणा हुशारच असतो. प्रधान हातातले काम बंद करतो. फुंकर मारून समई विझवतो. शेजारी असलेली चिमणी पेटवतो. अन् मेहुण्याकडे पाहतो. मेहुण्याला ह्या कृतीचे आकलन होत नाही; म्हणून तो विचारतो, “आपण समई विझवून चिमणी का लावली? उजेड कमी झाला ना!” प्रधान त्याला म्हणतो, “ह्याचे उत्तर तुला देता आले, तर तुझ्या नावाची शिफारस मी महाराजांकडे करेन.” खूप विचार करूनसुद्धा मेहुण्याला उत्तर देता येत नाही. मग प्रधान सांगतो, “समईच्या उजेडात मी जेव्हा काम करतो, तेव्हा ते काम शासकीय असतं व समईतील तेल सरकारी असतं. आता मी तुझ्याशी बोलतोय ते खाजगी आहे. म्हणून समई विझवून

टाकली व माझ्या ऐपतीप्रमाणे मी छोटीशी चिमणी लावली. खाजगी कामासाठी सरकारी तेल वापरणं हा गुन्हा आहे. तो मी कसा करू?” अर्थातच पत्नी व मेहुणा निघून जातात.

सद्यःस्थितीत ही किती मार्मिक शिकवण आहे? म्हटलं तर डोळ्यांत अंजन घालणारी शासकीय वा इतर ठिकाणी अगदी मंत्र्यापासून, अधिकारी ते दारावरल्या शिपायापर्यंत सर्वांना नेमक्या ठिकाणी चिमटा काढणारी.

आताच्या युगातले परवलीचे शास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र व त्या शास्त्राचा हा गणिती व पंडिती विषय आहे. त्यावर फक्त एखादा अर्थशास्त्रीय भाष्य करू शकेल.

अर्थशास्त्राचा पाया म्हणजे धनप्राप्ती व तिचा विनियोग ह्या दोन्ही बाबतीत कायदेशीरपणा, सत्यता, निःस्वार्थ प्रवृत्ती ही

पाहिजेच पाहिजे. भ्रष्टाचारमुक्त समाजव्यवस्था असेल तरच आपला देश कोणत्याही संकटाला तोंड देऊ शकेल. किंबहुना असे संकट येणारच नाही. एखादे अस्मानी संकट आले, तरी ते संकट न वाटता ती आपणास संधी वाटेल.

भ्रष्टाचाराची प्रवृत्ती सध्या एवढी वाढली आहे की, ती काबूत आणणे दुरापास्तच आहे. हा म्हटला तर एखादा असाध्य रोग आहे. पोलिओ, देवी हे रोगदेखील असाध्यच होते. परिणामकारक औषधांनी आणि समाजातील प्रत्येकाने पूर्ण सामर्थ्यानिशी प्रयत्न केले अन् त्या रोगावर विजय मिळविला. आपणसुद्धा भ्रष्टाचारविरुद्ध लढा देऊ शकतो. 'लाच देणार नाही... लाच घेणार नाही' हे आपले ब्रीदवाक्य ठरले तरच ते सहज शक्य आहे. भ्रष्टाचाराविरुद्ध दंडात्मक, तीव्र व शीघ्र गतीने अंमलबजावणी झाली, तर हे सुसाध्य आहे.

आपण शाळेपासून नागरिकशास्त्र हा विषय अतिशय गौण समजतो. ऑप्शन, जोड्या लावा वगैरे पठडीतला! शिशूवर्गापासून दहावीपर्यंत 'उत्तम नागरिक' असा विषय ठेवून मुलांचा नागरिक म्हणून विकास केला पाहिजे. नैतिकता,

नियमबद्ध जीवन, शासकीय सोयी-सुविधांतून आपला स्वार्थ न पाहणे अशा बाबी सविस्तरपणे बालपणीच शिकवल्या गेल्या, तर भारताला उद्या उत्तम नागरिक सहज मिळतील. जपानमध्ये दहा-बारा वर्षांपर्यंत शाळेत 'आपल्या देशात कसे वागावे' हेच फक्त शिकवतात. म्हणूनच ते राष्ट्र आर्थिकदृष्ट्या मजबूत आहे.

'त्या' बॉसचा यशस्वी उद्योजक म्हणून नावलौकिक होण्यास तेथील कर्मचाऱ्यांचा नक्कीच हातभार असणार. कारण त्यांना रोज ऑफिसच्या प्रवेशद्वारी आदर्श चित्रकथा दिसत असणार.

जाता जाता...

हे सर्व तुम्हाला सांगताना त्याच ऑफिसमध्ये जाण्याचा प्रसंग परत आला. त्या भिंतीवर दुसरीच सामाजिक जीवनावरील चित्रमय बोधकथा चितारलेली होती. बॉसची कर्मचाऱ्यांना व तेथे येणाऱ्या अभ्यगताना नकळत 'सु'शिक्षित करण्याची ही क्लृप्ती अनुकरणीय वाटली...

मिश्र अर्थव्यवस्था

जी अर्थव्यवस्था केवळ साम्यवादी स्वरूपाची किंवा केवळ खाजगी भांडवलशाही स्वरूपाची नसून जिच्यात दोन्ही प्रकारांचे मिश्रण आढळते, अशी अर्थव्यवस्था म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था. प्रचलित भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्णन मिश्र अर्थव्यवस्था असे करतात. कारण सरकारी क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र अशी दोन्ही क्षेत्रे एकाच वेळी या अर्थव्यवस्थेत आज अस्तित्वात आहेत. अलीकडे विकास पावत असलेल्या सहकारी क्षेत्राचा समावेश यात केल्यास हा एक त्रिवेणी संगम आहे असे आढळून येईल.

प्रत्येक अर्थव्यवस्था कमी-अधिक प्रमाणात मिश्रच असते. साम्यवादी राष्ट्रात उत्पादनाची सर्व साधने शासनाच्या मालकीची असतात. शेतीचे सामूहिकीकरण झालेले असल्यामुळे खाजगी क्षेत्राचा जवळ जवळ लोप झालेला असतो. रशियासारख्या राष्ट्रातदेखील प्रत्येक शेतकऱ्याला त्याच्या खाजगी करमणुकीसाठी अगदी छोटा असा जमिनीचा तुकडा दिला जातोच. याउलट खाजगी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेवर आधारित अशा अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानातही आज जवळ जवळ २५ टक्के उत्पादन सरकारी क्षेत्रात चालू आहे. परंतु अर्थव्यवस्थेचा मुख्य भर कशावर आहे, हे पाहून अशा अर्थव्यवस्थांचे एकेका प्रकारचे वर्गीकरण सामान्यपणे करण्यात येत असते.

मिश्र अर्थव्यवस्था या दोन्ही टोकांपासून बरीच वाटचाल करून आलेली असते. ही मध्यम स्थिती ध्येय म्हणून की धोरण म्हणून स्वीकारलेली आहे, हे सांगणे अनेकदा कठीण असते. साम्यवादी राष्ट्रे क्रांतीनंतरच्या नजीकच्या काळात, परिवर्तनकाळातील आपद्धर्म म्हणून, खाजगी क्षेत्राचा काही भाग काही काळ अस्तित्वात राहू देतात. परंतु केवळ धोरण म्हणून खाजगी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेशी काही काळ केलेली ही तडजोड असते. रशियातील साम्यवादी क्रांतीनंतरही पहिल्या आवेशात केलेले सर्व राष्ट्रीयीकरण व्यवहारात पेलण्यासारखे नाही, असे आढळून आल्यावर काही काळ काही प्रमाणात पुन्हा खाजगी क्षेत्राला वाव देण्यात आला. 'नव्या आर्थिक धोरणाचा कालखंड' म्हणून हा कालखंड साम्यवादी रशियाच्या इतिहासात ओळखला जातो. परंतु लेनिनच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर 'नंतर दोन पावले पुढे टाकता यावीत यासाठी काही काळ एक पाऊल मागे घेण्यात आले होते.' शेवटी आपल्याला संपूर्ण अर्थक्षेत्र सरकारीच करावयाचे आहे, याविषयी क्रांतीच्या नेत्यांच्या मनात शंका नव्हती. इतर साम्यवादी राष्ट्रांनाही क्रांतीनंतर अशाच परिस्थितीतून जावे लागले आहे.

परंतु केवळ धोरण म्हणूनच नव्हे, तर अंतिम ध्येय म्हणूनही मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला जाण्याची शक्यता असते. भारतीय नियोजनातील मिश्र अर्थव्यवस्थेविषयीची भूमिका या स्वरूपाची आहे. या भूमिकेत सरकारी व खाजगी क्षेत्रे परस्परांना विरोध न करता गुण्यागोविंदाने नांदतील, एवढीच केवळ अपेक्षा नाही. या दोन्ही क्षेत्रांचे कार्य परस्पर सहकार्याचे व एकमेकांना पूरक होईल, अशी अपेक्षा या भूमिकेमागे आहे.

(मराठी विश्वकोशातून साभार.)

आम्ही चालवू हा पुढे वारसा शब्दांकन : मृदुला लेले-साधना खरे

मृदुला लेले

साधना खरे

आई वडिलांकडून मुलांना वारसा हक्काने अनेक गोष्टी मिळतात. घरात परंपरागत जपलेल्या वस्तू असोत किंवा स्थावर जंगम मालमत्ता असो. अशा अनेक गोष्टींबरोबरच आईवडिलांचे गुणदोषही आपल्याकडे संक्रमित होतात.

आईकडे असलेली एखादी कला किंवा एखादा महत्त्वाचा गुण मुलीमध्ये संक्रमित झालेला दिसतो आणि वारसा हक्काने मिळणाऱ्या इतर गोष्टींपेक्षा वारशात मिळणारी कला मुलीचं सगळं आयुष्य घडवते. मुलीसाठी लावलेला हा कल्पवृक्ष बहराला आलेला दिसतो.

मोगुबाई कुडीकर-किशोरी आमोणकर, माणिक वर्मा-राणी वर्मा अशी कितीतरी प्रसिद्ध कलाकरांच्या आई आणि लेक अशा जोड्या आपल्याला दिसतील. मात्र आपण या सदरात फारशी प्रसिद्धी न मिळालेल्या विविध क्षेत्रांतील माय-लेकींच्या जोड्यांची माहिती घेणार आहोत.

या सदरात आई आणि लेक अशी जोडी घेण्याचं कारण म्हणजे मुलगी लग्नानंतर दुसऱ्या घरी जाते तसे आणखी एक घर त्या कलेशी जोडते. त्या कलेचं रोप लावते आणि वाढवतेही.

भरतकाम ही भारतातील पारंपरिक कला. या कलेत पारंगत असलेली आई आणि मुलीची एक जोडी म्हणजे सौ. ललिता परांजपे आणि सौ. अरुंधती थत्ते.

अरुंधतीच्या आजीने १९५० साली भरतकामाचे क्लासेस पुण्याला सुरू केले. ललिताताईंना पहिल्यापासून आवड होती, परंतु लग्नानंतर आपल्या सासुबाईंकडे पद्धतशीर शिक्षण घेऊन त्यांनी या कलेवर प्रभुत्व मिळवलं. अनेक स्पर्धांमधून बक्षिस मिळवली, अनेक प्रदर्शन भरवली. सासुबाईंच्या बरोबरीने क्लासमध्ये शिकवायलाही सुरुवात केली. आज दिवसभर क्लासच्या बॅचेस चालू असतात आणि अनेक बायका वेटींग लिस्टवर आहेत. क्लासमध्ये येणाऱ्या त्यांच्या विद्यार्थीनींना तयार करून त्यांनाही स्पर्धेत भाग घ्यायला उद्युक्त करतात. परांजपे क्लासमधल्या विद्यार्थीनीही भरपूर बक्षिसे मिळवतात.

ललिताताईंच्या विद्यार्थीनी त्यांच्या कलेत प्राविण्य मिळवतात तर त्यांच्या मुली अदिती आणि अरुंधती या दोघीही त्यांचा वारसा पुढे चालवत आहेत.

आजी, आई दोघींचीही कला पुढच्या पीढीत आली आहे. वकिलीची सनद घेऊन CA करत असलेली अरुंधती आवड म्हणून मधून मधून भरतकाम करत असे.

लग्न होऊन मुंबईला आल्यावर अरुंधतीने फॅमिली कोर्टात प्रॅक्टिस करायला सुरुवात केली. पण त्यात मन रमत नव्हतं. एका CA कडेही काम करून पाहिलं पण त्यातही मन रमेना. तिच्यातल्या कलाकाराला त्यात समाधान मिळत नव्हतं. तिनेही

मग भरतकामाचे क्लासेस सुरू केले. ह्या तिच्या निर्णयाला तिच्या घरच्यांनीही पाठिंबा व प्रोत्साहन दिले आणि मग त्यात निर्मितीचा आनंद आणि समाधान मिळतं हे लक्षात आल्यावर तिने हेच आपलं क्षेत्र निश्चित केलं.

पुढची पिढी असल्याने आईकडून शिकलेल्या कलेत इंटरनेटच्या माध्यमामुळे वेगवेगळ्या देशातील भरतकामाची जोड ती देते. स्वतः डिझाईन्स काढणे व टाक्यांप्रमाणे त्यांची रंगसंगती ठरवणे हे तिचं वैशिष्ट्य होय.

मुंबईमध्ये प्रत्येक गोष्टीची उपयुक्तता बघितली जाते हा दृष्टिकोन लक्षात घेऊन भरतकाम हे रोजच्या व्यवहारातल्या उपयुक्त गोष्टींमध्ये कस आणता येईल. याचा विचार करून बदलत्या काळानुसार उपयुक्त वस्तूंमध्ये भरतकामाचा वापर करून त्या वस्तू अधिक सुंदर करण्याचं काम अरुंधती करते. सर्व्हिंग ट्रे, ज्वेलरी बॉक्सेस, टी-कोस्टरर्स, अगदी घड्याळसुद्धा तिने केले आहे. या वस्तूचं प्रदर्शन भरवणे, भरतकामाच्या ऑर्डर्स घेणं हे ही क्लासच्या बरोबरीने

चालूच असतं. भरतकामाला खूप वेळ द्यावा लागतो. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर काम करायचे असेल तर कोणाची तरी मदत असणं गरजेचं आहे हे तिला जाणवायला लागलं. त्यातूनच काही गरजू बायकांना शिकवून तिने तयार केलं आणि त्यांना रोजगाराचं एक साधन उपलब्ध करून दिलं. त्याचप्रमाणे भरतकामाकडेही Occupational Therapy म्हणून पाहण्याचा तिचा विचार आहे. एक कला किती अंगानी विकास पावू शकते!

जसं ललिताताईंनी आपल्या सासुबाईंकडून भरतकामाचे धडे गिरवले तसेच त्यांची पुढची पिढी त्यांची सून सौ. मुग्धाही त्यांना त्यांच्या कामात मदत करू लागली आहे.

ललिताताई, अरुंधती, अदिती, मुग्धा या सर्वांनाच त्यांच्या पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा! आणि उत्तरोत्तर ह्या कलेचा विकास होवो हीच सदिच्छा!

संक्रमण व्याख्यानमाला

सौ. कल्पना साठे

मो. : ९८६७३२८३८२

यंदा ४ ते ८ फेब्रुवारी दरम्यान संक्रमण व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यक्रमाचा थोडक्यात गोषवारा इथे देते.

पहिल्या दिवशी चिंचवड येथील 'पुनरुत्थान समरसता' गुरुकुलचे संस्थापक आणि वंचित समाजासाठी सतत कार्यरत असणारे श्री. गिरीश प्रभुणे यांचं 'भारतीय संस्कृतीमधील वंचितांचे स्थान' या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आलं होतं. सोलापूर जिल्ह्यातील तुळजापूर तालुक्यात यमगरवाडीला वंचित समाजातील मुलांसाठी छात्रावास उभारलं आहे. या छात्रावासातील मुलांना कैलास लेणी दाखवण्यासाठी घेऊन गेले असता वडार समाजातील एका मुलाने इतिहासात डोकावून 'हे सगळं कोरीव काम आमच्याच समाजातील लोकांनी केलंय' असं मोठ्या अभिमानाने सांगितलं आणि त्याने अठरा पगड जातीतील प्रत्येकाच्या पगड्यांमधला फरक त्या दगडात कोरलेल्या मूर्तींमधून विशद करून सांगितला. तेव्हा जाणवलं की वडार, रंगारी इत्यादी समाजातील मुलांनी समाजमान्य लौकिक शिक्षण कदाचित घेतलं नसेल, मात्र त्यांच्या पूर्वजांजवळ या मूर्ती घडवताना सौंदर्यशास्त्र, खनिजशास्त्र, विज्ञान, गणित यासंबंधीचं सगळं ज्ञान होतं आणि ते एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे अनुवंशशास्त्रानुसार हस्तांतरित होत जातं. अशी अनेक उदाहरणं वेगवेगळ्या वंचित समाजात वावरताना श्री. प्रभुणे यांनी अनुभवली. त्यांच्याकडे असणाऱ्या कला जतन व्हाव्यात शिवाय सामाजिक बदल त्यांच्यापर्यंत पोहचवेत, म्हणून त्यांच्या गुरुकुलमध्ये आपापल्या समाजाच्या कला जोपासण्याबरोबर लौकिक शिक्षणही दिलं जातं. श्री. प्रभुणे बेल्लारवाडी आणि छत्तीसगडमधील बस्तर, जव्हार अशा अनेक ठिकाणी फिरले आणि अशा निष्कर्षाला आले की, येथे वसलेल्या 'जाती' नाहीत तर त्या 'ज्ञाती' आहेत.

श्री. प्रभुणे यांच्या व्याख्यानानंतर जाणवलं की आपल्यासारख्या शहरवासीयांचं पुस्तकी ज्ञान किती तोकडं असतं.

दुसऱ्या दिवशी ५ फेब्रुवारीला नाट्यचित्र क्षेत्रातल्या ज्येष्ठ अभिनेत्री श्रीमती सुहास जोशी यांची मुलाखत सौ. मृदुला लेले यांनी घेतली. अतिशय मनमोकळेपणाने त्यांनी त्यांच्या कारकीर्दीचा आढावा घेतला. महाविद्यालयीन शिक्षण सुरू होण्यापूर्वीच त्या संगीत विशारद झाल्या होत्या. 'संगीत शारदा' मधील वल्लरीच्या भूमिकेतून त्या नाट्यक्षेत्रात आल्या. घरच्यांच्या पाठिंब्यामुळे त्यांनी दिल्लीला 'National School of

Drama' या संस्थेचा तीन वर्षांचा कोर्स पूर्ण केला. इथे जगभरातील नाटकं अभ्यासण्याची संधी मिळाली. त्याचबरोबर नृत्य, दिग्दर्शन, साहित्य अभिनय, शब्दोच्चार, रंगमंच सजावट इत्यादी विषयांचासुद्धा त्यांनी तिथे अभ्यास केला. त्याचा उपयोग त्यांना पुढील संपूर्ण कारकिर्दीत झाला. विजया मेहतांकडून शिस्त शिकल्या. तसेच नाटकांच्या दौऱ्यावर असताना श्रीराम लागू, सई परांजपे, अरुण सरनाईक, विक्रम गोखले, स्मिता तळवळकर इत्यादी सहकलाकार आणि दिग्दर्शकांबरोबर होणाऱ्या अनुभवांच्या देवाणघेवाणीचाही खूप फायदा झाला. एकूण चव्वेचाळीस वर्षांच्या त्यांच्या कारकिर्दीत त्यांना जवळजवळ तीन पिढ्यांबरोबर काम करता आलं. अडीच-तीन तास रंगमंचावर नाटक सादर करताना सुहासताईसारखे ज्येष्ठ-श्रेष्ठ कलाकार किती अभ्यास करत असतात, याची प्रेक्षकांना काहीच कल्पना नसते हे त्यांच्या ह्या मुलाखतीतून सुस्पष्ट झालं. मनमोकळी मुलाखत देताना ठामपणे स्वतःला पटलं तेच केलंय हेही त्यांनी सांगितलं.

तिसऱ्या दिवशी म्हणजे ६ फेब्रुवारीला सुप्रसिद्ध लेखिका अरुणा ढेरे यांचं 'देवांचे संसार' या विषयावर भाषण झालं. अरुणाताईंच्या एकूणच साहित्यात 'स्त्रिया' हा एक समान धागा आढळतो. त्यांनी गार्गी-मैत्रेयीच्या काळात स्त्रियांना अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य होतं आणि नंतर स्त्रीवर कशी बंधनं येत गेली हे सोदाहरण विशद केलं. स्त्रियांचा वावर फक्त चूल आणि मूल इतकाच कसा मर्यादित होता, मात्र त्या काळातही त्या निरक्षर असल्या तरी अडाणी नव्हत्या हे त्यांनी पटवून दिलं. शिवाय त्या स्त्रियांना बदलणाऱ्या नातेसंबंधांचं भान कसं होतं, कष्टाची कामं करताना त्यांच्या ओव्या श्रमाशी निगडित कशा होत्या; तर काही गाण्यांमधून पदार्थांची, वस्त्रांची वर्णनं कशी आढळतात हे अरुणा ढेरे यांनी समजावून सांगितलं. लोकपरंपरेत स्त्रियांनी सरळ सरळ देवाशीच आपलं नातं कसं जोडलं आहे आणि आपल्या संसारातील सुखं-दुःखं देवांच्या संसारात प्रतिबिंबित कशी झाली आहेत; रामायण-महाभारत किंवा पौराणिक कथा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे कथित स्वरूपात कशा हस्तांतरित होत आल्या; त्यात त्या त्या काळानुसार बदल कसा समाविष्ट होत गेला. त्यामुळे देवांची श्रीमंती एकीकडे आणि पती-पत्नीचं नातं म्हणजेच संसार एकीकडे हे कसं झालं, यासंबंधीची अभ्यासपूर्ण मांडणी त्यांनी केली. त्यात मग लक्ष्मी ही देवी असून शेषशायी विष्णूचे पाय चेपते, सीतेविषयी संशय व्यक्त केला म्हणून ओवीत रामाला 'छोट्या दिलाचा' कसं म्हटलं गेलंय याचा उलगडादेखील

अरुणा हेरे यांनी केला. विठोबा-रखूमाई-जनी, शंकर-पार्वती-गंगा, मल्हारी मार्तंड-म्हाळसा-बानू यांच्या कथांमधून एखादी स्वतःच्या दुःखाचं प्रतिबिंबच जणू पाहत आहे असं ओव्यांमधून जाणवतं.

अशा रीतीने देवांमध्ये मानवी स्वभाव शोधले गेले आणि त्याप्रमाणे देवांच्या संसारांची वर्णनं कथा-ओव्यांमधून रंगू लागली आणि मानवी स्वभावाचे पैलू देवामध्ये प्रतिबिंबित होऊ लागले. ह्या सर्वांचा आढावा घेताना अरुणाताईंनी प्रत्येक उदाहरणाबरोबर समर्पक ओव्या उद्धृत केल्या. अशा ओव्या म्हणजे त्या काळचे अधिकृत दस्तावेजीकरणच आहे असंही त्यांनी आवर्जून सांगितलं.

चौथ्या दिवशी सौ. रेखा दिवेकर यांनी 'चिरतारुण्याचा आरसा' या विषयांतर्गत अतिशय उपयोगी माहिती श्रोत्यांना दिली. त्याचा थोडक्यात गोषवारा :

आयुर्वेदात शरीराची व्याख्या 'जे झिजते ते शरीर' अशी केली आहे. शरीराच्या पाच संस्था आहेत. श्वसन, पचन, उत्सर्जन, रक्ताभिसरण आणि मज्जासंस्था. या संस्थांमध्ये बदल होत जाणे म्हणजे वृद्धत्व. उत्पत्ती-स्थिती-लय हा निसर्ग नियम मानवी शरीरालाही लागू आहे.

* तारुण्य राखण्यासाठी पोषणमूल्य भरपूर असलेले पदार्थ खावेत. * भूक मारू नये * 'old' आणि 'cold' खाऊ नये. * पुन्हा पुन्हा अन्न गरम केल्याने त्यातली पोषणमूल्ये कमी होतात. * पारंपरिक पदार्थ खावेत. * स्थानिक फळे खावी. * इस्ट्रोजन निर्मितीसाठी मेदाची आवश्यकता असते, म्हणून आपल्या आहारात शेंगदाणे, तूप, नारळ यांचा समावेश असावा. * रोज ठरावीक वेळ, ठरावीक अंतर चालणे म्हणजे activity. मात्र त्याच वेळेत जास्त अंतर चालणे किंवा तेवढ्याच वेळेत जास्त अंतर चालणे म्हणजे व्यायाम कसा हे पटवून दिलं * चालणे, योगासने, मैदानी खेळ, असा सर्वसमावेशक व्यायाम करावा. * आठवड्यात १५० मिनिटे व्यायाम करावा. * वामकुक्षी फक्त वीस मिनिटांची असावी. * रात्री झोपण्यापूर्वी कमीतकमी २ तास आधी जेवावे. * झोपण्यापूर्वी किमान एक तास तरी दूरदर्शन पाहू नये. * रात्री जेवल्यावर शतपावली केल्याने खूप फायदा होतो. * दरवर्षी नवीन काहीतरी शिकावे. त्यामुळे विचारप्रक्रिया सुधारते. * स्मरणशक्ती आणि मेंदूची कार्यक्षमता टिकवण्यासाठी शब्दकोडी, सुडोकू सोडवावे. * रोजनिशी लिहिणे, १०० ते १ उलटे अंक मोजणे, वाचन, पाठांतर यामुळे मेंदूचा व्यायाम होतो. * योगासनांमध्ये मेंदूला जास्तीतजास्त रक्तपुरवठा होईल अशी आसने आवर्जून करावी. * त्वचा तुकतुकीत राहण्यासाठी मसाज आवश्यक आहे.

* आणि शेवटी अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे शारीरिक आरोग्याबरोबर मानसिक आरोग्य टिकवणेही गरजेचे आहे. त्यासाठी छंद जोपासावे. नातेसंबंध चांगले ठेवावे. नकारात्मक भावना टाळाव्या आणि ताणतणाव टाळावे.

या सगळ्या गोष्टींचा उपयोग तारुण्य टिकवण्यासाठी होतो. 'फेस, केस आणि ड्रेस' यामधून 'ग्रेस' येते.

संक्रमण व्याख्यान मालेची सांगता 'लोकसत्ता'चे संपादक श्री. गिरीश कुबेर यांच्या 'अच्छे दिन-आव्हान' या विषयावरील भाषणाने झाली. त्यांनी मांडलेले विचार असे :

त्यांनी आपल्या भाषणात प्रगत देश आणि भारत यांच्या इतिहासातील घटनांची आणि एकूणच राजकीय व सामाजिक मानसिकतेतील फरकाची माहिती दिली. आपल्या देशातील आर्थिक निरक्षरता प्रगतीतील अडथळा ठरते. जनमानसांच्या जाणिवेचा प्रगल्भ होणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर संस्कृतिबदल झाला पाहिजे. देवदर्शनासाठी रांगेत उभे न राहता पैसे देऊन पुढे जाणे, सिग्नल तोडणे आणि त्याबद्दल पोलिसाला लाच देणे थांबले पाहिजे. आपल्याकडे पौरुषत्वाची कल्पना नियमभंगाशी जोडली आहे हे अयोग्य आहे. एन्ॉन प्रकरणात गुंतवणूकदारांना फसवल्याबद्दल अमेरिकेतील संबंधित अधिकाऱ्याला पासष्ट वर्षे कारावासाची शिक्षा ठोठावली गेली. इंग्लंडमध्ये निवडणुकीत मागरेट थॅचर हरल्या तेव्हा जाताना सरकारी नव्हे, तर खाजगी वाहनातून निघून गेल्या. अशी अनेक उदाहरणे प्रगत राष्ट्रातील व्यवस्थेबद्दल बोलताना श्री. कुबेर यांनी आपल्या भाषणात दिली.

कितीही व्यक्ती आल्या/गेल्या तरी व्यवस्था सक्षम असणे गरजेचे आहे. तरच अच्छे दिनचे आव्हान पेलणे शक्य आहे असे सांगून श्री. कुबेर यांनी त्यांच्या भाषणाचा शेवट केला.

स्वस्तात युरोपला चला

वसंत वेलणकर, श्रीपाद चाकणकर, प्रभाकर किरपेकर

“Wondering one gathers honey” “भटकंतीतून सुखाचे मधुर क्षण गोळा करा” हा संदेश यूथ हॉस्टेलचे ब्रीदवाक्य आहे आणि खरंच ते किती समर्पक आहे! भटकायला कोणाला आवडत नाही?

सर्वसाधारणपणे भटकणाऱ्या मंडळींचे गट त्यांच्या आर्थिक व शारीरिक क्षमतेनुसार ठरतात. काहीजणांना शारीरिक श्रम अजिबात नको असतात आणि डोक्याला ताप तर त्याहून नको असतो. उलट काहीजणांना आर्थिक बोजा कमी हवा असतो आणि त्यासाठी थोडा अधिक त्रास सहन करण्याचीही त्यांची तयारी असते. त्यामुळेच भटकंतीतून मिळणारे सुखाचे क्षण हे ज्याचे त्याचे स्वतःचे असे वेगवेगळे असतात. हे क्षण आपले जन्मभराचे, जिवाभावाचे सोबती असतात आणि ते कोणीही आपल्यापासून हिरावून घेऊ शकत नाही.

एखादी गोष्ट मनामध्ये घोळत असावी आणि ती प्रत्यक्षात यावी, यासारखा दुसरा आनंद नाही. युरोप सहलीला जायचा विचार आम्ही जवळ जवळ वर्षभर करत होतो. पॅकेज टूर्सचा मर्यादित आवाका आणि त्यामानाने खूपच जास्त वाटणारे खर्चाचे आकडे या दोन्हीही गोष्टी मनाला काही केल्या पटत नव्हत्या. पॅकेज टूर्सच्या अर्थकारणात उच्चभ्रू प्रवाशांना आकर्षित करण्यासाठी आलिशान हॉटेल्स व चमचमीत भारतीय जेवण या दोन्हीही गोष्टी अत्यावश्यक ठरतात व हीच खरी सहलखर्च वाढवणारी ग्यानबाची मेख आहे. युरोप टूर करण्यासाठी पॅकेज टूरव्यतिरिक्त इतरही काही पर्याय अस्तित्वात आहेत, हेच मुळी आम्हाला माहीत नव्हते.

जानेवारी महिन्यापासून वर्तमानपत्रात सहलींच्या जाहिराती यायला लागतात. त्या रोज बघत होतो. एक दिवस

आमचा युरोपचा प्रवास हा आमच्या आयुष्यात आम्हाला मिळालेला नितांतसुंदर आणि मधुर असा सुखाच्या क्षणांचा ठेवा आहे! त्याचीच ही गोष्ट. युरोपवर प्रवासवर्णने साक्षात पु. लं.सारख्या सिद्धहस्त लेखकांनीही लिहिली आहेत. पुलंघं ‘अपूर्वाई’ माहीत नसलेला मराठी वाचक सापडणे कठीण. तसेच युरोपातील प्रेक्षणीय स्थळांची आकडेवारीसकट माहिती अनेक ट्रॅव्हल गाइड बुक्समध्ये सहजगत्या मिळू शकते. त्यामुळे ते सर्व इथे देण्याचे टाळून भल्याभल्यांना आकर्षित करणारा हा युरोप आहे तरी कसा आणि मराठी मध्यमवर्गीयांना तो स्वस्तात कशा रीतीने पाहता येईल, हे स्वानुभवावरून सांगण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न...

“काटकसरीने युरेलद्वारा युरोप पाहा” अशी जाहिरात पाहिली आणि सहलसंयोजकांना भेटून सविस्तर माहिती घेतली.

सहलीचा कालावधी चोवीस दिवसांचा होता. माणसी खर्च एकूण रुपये ९० हजार अपेक्षित होता. सफरीत नऊ देशांमधल्या चोवीस शहरांना भेटी द्यायच्या होत्या. दिवसा स्थलदर्शन व रात्री युरेलने (युरोपियन रेल्वेने) प्रवास, तसेच दर पाच दिवसांनी एक रात्र हॉस्टेलवर मुक्काम अशी प्रवासाची आखणी होती.

सर्वप्रथम विमानाने लंडनला जाऊन तीन दिवस लंडन पाहायचे, त्यानंतर बस व बोटीमार्गे हॉलंडमधील अॅमस्टरडॅमला पोहचायचे व तिथून युरेलच्या पंधरा दिवसांच्या सेव्हरपासने रेल्वेच्या फर्स्टक्लास ए.सी.ने युरोपभर फिरायचे आणि सगळ्यात

शेवटी तीन दिवस पॅरिस पाहून मुंबईला विमानाने परतायचे असा कार्यक्रम होता. रेल्वेने जर्मनीतील बर्लिन, कोलोन, बा, म्युनिक व हायडेलबर्ग, ऑस्ट्रियातील व्हिएन्ना, साल्झबर्ग व इन्सब्रुक, इटलीतील रोम, व्हॅटिकन सिटी, पिसा, फ्लोरेंस व व्हेनिस, स्वित्झर्लंडमधील झुरिक, लुझर्न, एंगलबर्ग (माउंट टिटलिसचा पायथा) व जिनेव्हा, मोनॅकोतील मॉन्टे-कार्लो, बेल्जियममधील ब्रुसेल्स व ब्रुज आणि फ्रान्समधील नीस, व्हर्साय व पॅरिस या शहरांना भेटी द्यायच्या होत्या. प्रवासाचा एक विशिष्ट क्रम ठरविण्यात आला होता, जेणेकरून रात्रीच्या प्रवासासाठी सोयीस्कर ट्रेन्स उपलब्ध होतील व दररोज सकाळी नवीन शहरांमध्ये पोहचण्याचा उद्देशही साध्य होईल. हे सर्व नियोजन करण्यासाठी युरेलच्या वेळापत्रकाचा व युरोपच्या नकाशाचा अतिशय बारकाईने अभ्यास करण्यात आला होता. सहलीची कल्पना आणि भ्रमण कार्यक्रम दोन्हीही आम्हाला खूपच आवडले आणि आम्ही सहलीत नाव नोंदवले. ठरल्याप्रमाणे सहल उत्तम रीतीने पार पडली आणि पैशाचा व वेळेचा योग्य मोबदला मिळाल्याचे समाधान लाभले. काटकसरीची सहल म्हटल्यावर खर्चावर काटेकोर नियंत्रण ठेवणे आलेच. सर्वप्रथम विमानप्रवासाचा खर्च कमीतकमी कसा येईल हे पाहण्यात आले. एअरोफ्लोटचे एक्स्पर्शन तिकीट सर्वात स्वस्त होते म्हणून आम्ही त्यांचेच तिकीट बुक केले. युरेलपासदेखील खर्च कमी करण्याचाच एक मार्ग. रात्रीचा प्रवास केला म्हणजे राहण्याच्या खर्चात बचत होते. खाण्या-पिण्यावरचा अनावश्यक खर्च टाळण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात टिकाऊ कोरडे खाद्यपदार्थ, चहाची पाकिटे, टी-मेकर, साखरेचे क्युब्स, जॅमची व टोमॅटो केचपची छोटी पाकिटे बरोबर घेतली होती. स्थलदर्शनासाठी स्थानिक प्रवासी वाहनांचा उपयोग केला. टॅक्सी प्रवास पूर्णपणे टाळला. सुपरमार्केटमधून खाद्यपदार्थ विकत घेतले म्हणजे स्वस्त पडतात. चायनीज खाद्यपदार्थ तुलनेने स्वस्त मिळतात व पोटभरीचेही होतात. 'खाण्यासाठी जन्म आपुला' हा अड्डहास नसेल आणि तीन आठवड्यांसाठी 'उदरभरणावरच' समाधान मानण्याची मनाची तयारी केली तर काहीच त्रास वाटत नाही व पैसे वाचविण्याचे उद्दिष्टही साध्य होते.

युरोप पाहायला जाताना काही महत्त्वाचे मुद्दे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. युरोपला देदीप्यमान इतिहास लाभला आहे. ग्रीक आणि रोमन सम्राटांनी आपली प्रचंड विस्तारलेली साम्राज्ये नियंत्रणाखाली ठेवण्यासाठी राज्यशासन पद्धती अमलात आणली. हीच पद्धत थोड्याफार फरकाने आजही आचरणात आणली जाते. ही त्यांनी सर्व जगाला दिलेली उपयुक्त देणगी. इ.स. १४५० ते १६०० च्या दरम्यान रोमन सम्राटांनी कलेच्या पुनरुज्जीवनाला दिलेल्या उदार राजाश्रयामुळे अनेक जगविख्यात कलाकृतींची निर्मिती झाली. शिल्पकला, वास्तुकला व चित्रकला यांनी हा कालखंड गाजवला. त्यातील अजरामर कलाकृती आपल्याला युरोपभर उत्तम स्थितीत जतन केलेल्या आढळतात. युरोपियन देशांनी बराच काळ जगाच्या

राजकारणावरही वर्चस्व गाजवले. सत्ता भोगली व दुःखेही पाहिली. दुसऱ्या महायुद्धात होरपळून निघालेला युरोप प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून फिनिक्स पक्ष्यासारखा राखेतून उठून उभा राहिला. इतकेच नव्हे तर तेथील वैज्ञानिकांनी व तंत्रज्ञांनी नेत्रदीपक प्रगती साधून माणसाचे जीवन कितीतरी सुलभ व आनंददायी केले आहे.

सहलीला जायचे नक्की झाल्यावर आम्ही लगेचच तयारीला लागलो. व्हिसा, फॉरेन एक्सचेंज, विमानाची तिकिटे, युरेलचा पास व इन्शुरन्सची तयारी झाली. युरोपवरची मिळतील तेवढी पुस्तके, मासिके वाचली. फ्रॉमर्सचं पुस्तक विकत घेऊन अनेक पारायण केली. युरेलचं टाइमटेबल व नकाशा डोक्यात साठवला. सहलीला जायचा दिवस जसजसा जवळ येऊ लागला तसतशी मनात अनामिक हुरहुर जाणवू लागली. युरोपमधली कितीतरी ठिकाणे आधीच टीव्ही-सिनेमात भेटली होती. आता प्रत्यक्ष तिथे जायचे होते. विलायतेचे दर्शन घ्यायचे होते, स्वित्झर्लंडचा आल्पस बघायचा होता. बर्लिन खुणावत होते. चिरंतन शहर रोम पाहायचे होते.

ठरल्याप्रमाणे आमचा अठराजणांचा उत्साही ग्रूप सहार विमानतळावर जमला. आत चेक-इन व इमिग्रेशनसाठी खूप गर्दी असल्याचे कळल्यामुळे पोहचवायला आलेल्या मंडळींचा पटकन निरोप घेऊन आम्ही सर्वजण इमानेइतबारे चेक-इनच्या रांगेला लागलो. सर्व सोपस्कार आटपून विमानतळावर पोहचल्यापासून तब्बल साडेचार तासांनी आम्ही विमानात स्थानापन्न झालो. विमानात गेल्यावर कळले की विमान दीड तास उशिराने सुटणार आहे. डोळ्यावर झापड येत होती, पण विमान निघायला अजून अवकाश होता. विमानाची मुख्य इंजिने बंद करून ठेवल्यामुळे असेल कदाचित, पण ए.सी.सुद्धा कमीच होता. चक्क उकडत होते. झोप येणे शक्यच नव्हते. विमानाने आकाशात झेप घेतली तेव्हा घड्याळात पहाटेचे साडेतीन वाजले होते.

सकाळी सात वाजता विमान मॉस्कोला पोहचले. विमानातून मस्कवा नदी व इतर परिसर दिसला. टिपिकल रशियन घरे व बरीचशी वनराई नजरेला पडली. मॉस्कोच्या 'शेरेमेत्येवो एअरपोर्ट'चे आवार प्रचंड मोठे आहे. बरीचशी मिलिटरीची विमाने उभी केलेली आढळली. विमानाबाहेरचे तापमान शून्य अंश सेल्सिअस आहे असे सांगण्यात आले. मुंबईच्या ४० अंश सेल्सिअसमधून डायरेक्ट शून्यात. स्वेटर, कानटोपी, जॅकेट वगैरे चिलखते चढवली आणि रांगेने विमानाबाहेर पडलो. विमानाचे दार आणि विमानतळाला जोडणारा, पुढे-मागे सरकविता येणारा व्हेस्टिब्युल कॉरिडॉर यांच्या मध्ये एका बाजूला सहा इंचाची फट राहिली होती. तिच्या बाजूने जाताना असा काही थंडगार वारा अंगाला झोंबलाय म्हणता की ज्याचे नाव ते! शून्य अंश तापमान कसे असते याची चुणूक एका झटक्यात आली. विमानातून उतरतानाच एक गोरगोमटा, धारदार नाकाचा, तरणाबांड रशियन मिलिटरी पोलीस सर्व प्रवाशांना बारकाईने न्याहाळताना दिसला. 'हे खास स्वागत कोणासाठी असेल

बुवा...’ असा विचार करत करत तडक विमानतळाच्या उबदार आसऱ्याला पळालो.

ट्रॅन्झिट काउंटरवर पुढल्या फ्लाइटचा बोर्डिंग पास घेऊन लाऊंजमध्ये आलो. दोन-अडीच तास वेळ घालवायचा होता. मग एकेकाने आपला डबा उघडला आणि थोडीशी पोटपूजा केली. ‘शेरेमेत्येवो एअरपोर्ट’ हा काही दुबई, सिंगापूर किंवा बँकॉकच्या एअरपोर्टसारखा श्रीमंती थाटाचा नाही. थोडीफार दुकाने आहेत. अगदीच नाही म्हणायला, ट्रॅन्झिट कॅटीन तर एकदम बंडल. कनेक्टिंग फ्लाइट्समध्ये चार तासांचे अंतर असेल तरच नाष्टा फुकट. आमच्यापैकी काहीजणांनी चौकशी केली तेव्हा त्यांना नाही सांगण्यात आले. कारण फ्लाइट लेट झाल्यामुळे चार तासांची मुदत पूर्ण होत नव्हती. सरकारी खाक्या दुसरे काय? ज्यांना भुका लागल्या होत्या ते वैतागले, पण परतीच्या प्रवासात याच ट्रॅन्झिट कॅटीनच्या जेवणाचा जो काही अनुभव मिळाला त्यावरून असे वाटले की काही खायला मिळाले नव्हते तेच बरे!

मॉस्को-लंडन प्रवासाला साडेतीन तास लागले. प्रवासात कॉन्टिनेन्टल जेवण देण्यात आले. लंडनला स्थानिक वेळेनुसार दुपारी सव्वाबारा वाजता उतरलो. सामान घेण्याआधी इमिग्रेशन अधिकाऱ्यांच्या उलटतपासणीला तोंड द्यावे लागले. काहीजणांना प्रवेश नाकारलाही जात असे, पण आता कायदा बदललाय. त्यामुळे सहजासहजी प्रवेश नाकारू शकत नाहीत.

लंडनच्या हिथ्रो विमानतळावर सामान परत घेताना कळले की, आमच्या एका सहप्रवाशाची एक बॅग हरवली आहे. मग रीतसर तक्रार व इन्शुरन्स क्लेम टाकून सर्वजण मीटिंग पॉइंटला पोहचलो. तिथे आम्हाला घ्यायला येणाऱ्या गृहस्थांना उशीर व्हायला लागला म्हणून सहलसंयोजकांनी आम्हाला सातजणांना वेगळे काढले आणि व्हिक्टोरिया स्टेशनला नेले. विचारत विचारत होस्टेलवर जाऊन पोहचलो. तिथे आमचे बुकिंग करून ठेवले होतेच. होस्टेलवर पोहचल्यावर आमच्या काही सहप्रवाशांना मानसिक व सांस्कृतिक धक्काच बसला. कारण होस्टेल होते स्वस्त आणि सोयी पण यथातथाच, पण अपेक्षा होत्या मात्र पॉश हॉटेलच्या!

जरा वेळाने आम्ही सातजण फ्रेश होऊन बाहेर पडलो व हाइड पार्कपर्यंत रपेट मारून आलो आणि जवळचे खाद्यपदार्थ खाऊन झोपलो. आमचे सर्वांचे डोळे तिकडच्या थंड हवेने चुरचुरायला लागले होते. दिवसभराच्या प्रवासाने अगदी दमून गेलो होतो. डोळा लागतो न लागतो तोच दारावर टकटक! उठून दार उघडले तर समोर दोन अमेरिकन मुली. आमच्याच रूममधल्या. दोन रिकाम्या बँक बेडवर त्यांची आधीपासूनच सोय केलेली होती. दोघी धिटुकल्या मुली युरोप बघायला आल्या होत्या. यांचं एक बरं असतं. कोणाची सोबत पाहिजे अशी काहीही गरज यांना नसते. कसलीही अडचण म्हणून नाही. सगळ्याची तयारी. रात्रीपुरते लागणारे सामान घेऊन त्या त्यांच्या मैत्रिणीच्या रूमवर झोपायला गेल्या.

आमचे पुढचे तीन दिवस लंडन पालथे घालण्यात गेले. बकिंगहॅम पॅलेस, बिलबेन, मादाम तुसाँ वगैरे (नेहमीचे यशस्वी). पाहिले हॅम्पटन कोर्टपर्यंत थेम्स नदीतून बोटीने गेलो. किती अविस्मरणीय प्रवास! नदीच्या काठाकाठाने अनेक छोटे-मोठे, सुरेख बंगले आहेत. प्रत्येक बंगला वेगळा. इंग्रजांच्या ‘टेस्ट’ला दादच द्यायला हवी. पैसेवाला व्यापारी इंग्रज कसा ऐशमध्ये राहतो हे इथे कळते! लंडनमध्ये आवडलेले ठिकाण म्हणजे ‘सेंट जेम्स पार्क’! अगदी पिक्चर पोस्टकार्ड असावे तसे! पाण्यामध्ये चक्क राजहंस विहरत होते. सुरेख फोटोही काढायला मिळाले. मन अगदी प्रसन्न झाले. एकुणातच लंडन हे व्यापारी वृत्तीचे व अतिशय शिस्तबद्ध शहर वाटले. अंडरग्राउंड ट्रेनमध्ये कोणी कोणाशी बोलत नाही. नजरसुद्धा समोरच्या काचेवर स्थितप्रज्ञासारखी. जणू काही डब्यात यांच्याखेरीज दुसरे कोणी नाहीतच. लंडनचा इतिहास अतिशय वैभवशाली आहे. एकेकाळी त्यांच्या साम्राज्यावर सूर्य मावळत नसे. रोमन सम्राटांनी व्यापार करण्यासाठी पहिल्या शतकात वसवलेल्या या नगरीने सगळा मानमरातब भोगला. महायुद्धात अविरत बॉम्बहल्ले व हालअपेष्टा सहन केल्या. पण शिस्त सोडली नाही. अंडरग्राउंड रेल्वेचा व इतरही पब्लिक ट्रान्सपोर्टचा वक्तशीरपणा हा ब्रिटिशांच्या रक्ताचाच गुण.

चौथ्या दिवशी संध्याकाळी सात वाजता अॅमस्टर्डॅमला जाणाऱ्या बसमध्ये बसलो. इतिहासप्रसिद्ध ‘डोव्हर’च्या बंदरातून फ्रान्समधील ‘कॅले’ला जाणाऱ्या बोटीत आमची बस चढवली. अशा अनेक बसेस, ट्रक्स, कार्स पण चढवल्या होत्या. स्वयंपूर्ण, आधुनिक व आलिशान फेरीबोट होती. आतमध्ये अनेक रेस्टॉरंट्स, दुकाने, प्रदर्शने वगैरे होती. दीड तासाने बोट कॅलेला पोहचली व बसप्रवास पुन्हा पुढे सुरू झाला. सकाळी सात वाजता अॅमस्टर्डॅमला पोहचलो. संपूर्ण बसप्रवासात पोटातील पाणीदेखील हलले नाही. ‘अॅमस्टर्डॅम-सेट्राल’ रेल्वे स्टेशनवर असलेल्या टूरिस्ट ऑफिसमध्ये जाऊन क्युकेनहॉफ ट्युलिप गार्डनची सहल बुक केली. बुकिंग क्लार्क परत परत सांगत होती की कदाचित ट्युलिप्सची कापणी झाली असेल, तरीदेखील आम्ही पैसे भरले, पण क्युकेनहॉफला गेल्यावर कळले की तापमानात वाढ झाल्यामुळे आठ दिवसांपूर्वीच शेत खुडली गेली होती. ही सांगूनसवरून केलेली फसवणूकच. तरीसुद्धा ‘तुका म्हणे त्यातल्या त्यात’ या उक्तीनुसार असंख्य प्रकारचे ट्युलिप्स मोठमोठ्या एअरकंडिशनड तंबूमधून (ग्रीनहाऊसेसमधून) वाढविले होते ते तरी पाहायला मिळाले. ट्युलिप्सचे इतके प्रकार पाहून अचंबित व्हायला होते. सलमान खान, शाहरूख खान, राणी मुखर्जी वगैरे मंडळींसारखा शेतांतून धावण्याचा आमचा बेत मात्र मनातल्या मनातच राहिला!

संपर्क : वसंत वेलणकर (५३०८२५८), श्रीपाद चाकणकर (४९२६७२९), प्रभाकर किरपेकर (६३९०९७१)

आरोग्याची गुरुकिल्ली

सौ. रानडे

ऋतुचर्या - १

'स्वस्थस्य स्वास्थ्य रक्षणं, आतुरस्य व्याधि परिमोक्षः।' या तत्त्वावर आधारलेला आयुर्वेद रोगपरिमार्जनार्थ चिकित्सा सांगताना रोग होऊच नयेत यासाठी, शरीर-मनाच्या आरोग्यरक्षणासाठी दिनचर्या, ऋतुचर्या आदी नियमांचे वर्णन करून जातो. आज समाजात वेगाने पसरत जाणाऱ्या रोगांच्या पार्श्वभूमीवर आयुर्वेदातील स्वास्थ्य रक्षणार्थ नियमांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

ऋतुचर्या म्हणजे ऋतुनुसार पाळावयाचे आहार-विहारविषयक विशिष्ट नियम. ऋतुनुसार बदलणाऱ्या हवामानामुळे सृष्टीतील सजीव व निर्जीव दोहोंवर अनुकूल व प्रतिकूल असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होत असतात. प्रतिकूल परिणामांपासून स्वतःचे रक्षण करणे व अनुकूल परिणामांना सुयोग्य आहार-विहाराची जोड देऊन आरोग्य संवर्धन करणे, हा ऋतुचर्येचा प्रमुख उद्देश आहे. 'Prevention is better than cure' हे लक्षात ठेवून ऋतुचर्येतील नियमांचे पालन केल्यास आपण त्या त्या ऋतूत उद्भवणाऱ्या व्याधींना, तक्रारींना रोखून ठेवू शकतो. ऋतुचर्येचे हे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

आयुर्वेदाने शिशिर, वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत असे सहा ऋतू मानले आहेत. शिशिरातील गोठवणारी कडाक्याची थंडी असो वा ग्रीष्म ऋतूतील उन्हाचा कडाका असो वा वर्षा ऋतूतील अवखळ जलधारा असोत, ऋतुनुसार निसर्गाचे चक्र आपली विविध रूपे दाखवत अविरतपणे सुरू राहते. सर्वसाधारणपणे इंग्लिश व मराठी महिन्यांचा विचार करता चैत्र-वैशाख महिन्यांचा (मार्च मध्य ते मे मध्य) वसंत ऋतूत, ज्येष्ठ-आषाढ महिन्यांचा (मे मध्य- जुलै मध्य) ग्रीष्म ऋतूत, श्रावण व भाद्रपद महिन्यांचा (जुलै सप्टेंबर मध्य) वर्षा ऋतूत, आश्विन, कार्तिक महिन्यांचा (सप्टेंबर ते नोव्हेंबर मध्य) शरद ऋतूत, मार्गशीर्ष-पौष महिन्यांचा (नोव्हेंबर-जानेवारी मध्य) हेमंत ऋतूत व माघ-फाल्गुन महिन्यांचा (जानेवारी ते मार्च मध्य) शिशिर ऋतूत समावेश होतो.

सर्वप्रथम आपण ऋतुराज अशा वसंत ऋतूतील चर्येविषयी जाणून घेऊ. शिशिर ऋतूतील गोठवणाऱ्या थंडीनंतर आगमन होणाऱ्या वसंत ऋतूतील उबदार हवामान तनामनात चैतन्य निर्माण करते. आंबा-पळस इत्यादी वृक्षांना फुटलेली पालवी, कोकिळेचे सुमधूर कु हूकु हू, बहरलेली फुलराजी यामुळे सर्व वातावरण आल्हाददायक असते. परंतु शिशिर ऋतूतील शीत गुणाने संचित झालेला कफ वसंतातील उष्ण अशा सूर्यकिरणांनी पातळ होतो व सर्दी, खोकला, दमा यांसारखे अनेक विकार

उत्पन्न करतो. यापासून बचाव करण्यासाठी कफ शमन करणाऱ्या आहार-विहार व औषधांचा वापर वसंत ऋतूत करावा. 'मुख' हे कफदोषाचे स्थान असल्याने तोंडातील कफाचा चिकटा निघून जावा, यासाठी सकाळी उठल्यावर कोमट पाणी, मध व पाणी, काताच्या (खदिर) कोमट काढ्याने गुळण्या कराव्या. डोक्यात संचित झालेल्या कफाचे निर्हरण करण्यासाठी वैद्यांच्या सल्ल्याने सैंधव जल, मध व पाणी, तीक्ष्ण औषधांनी सिद्ध तेले यांचे नस्य (नाकात औषधी द्रव्यांचे थेंब टाकणे) करावे. अर्धशक्ती व्यायाम करून त्रिफळा

किंवा निंबाच्या वस्त्रगाळ चूर्णाचे उटणे लावावे. त्यानंतर सुखोष्ण जलाने स्नान करून मन प्रसन्न करणारी सुवासिक अत्तरे लावावी.

आहारात प्रामुख्याने कडू, तिखट व तुरट चवीच्या पदार्थांचा समोवश करावा. आहारात जव (बाली), गहू यापासून तयार केलेले पदार्थ व पचण्यास हलके पदार्थ (मुगाच्या डाळीची खिचडी इत्यादी) असावेत. सुंठ घालून पाणी घ्यावे. त्या त्या देशात उपलब्ध फळाफुलांपासून, मधापासून तयार केलेली आसवारिष्टे सेवन करावी. चिकित्सा उपक्रम म्हणून पंचकर्मातील तीक्ष्ण वमन (उलटीचे औषध देऊन उलटी करविणे) व नस्य (नाकात औषधी द्रव्यांचे थेंब टाकणे) वैद्यांच्या मार्गदर्शनाखाली योजावी. आहारात प्राधान्याने स्निग्ध व शीत पदार्थ, आंबट व मधुर रसाचे पदार्थ टाळावे. पचण्यास जड असा आहार वर्ज्य करावा. दिवसा झोपणे टाळावे.

वसंत ऋतूचे वैभव अनुभवल्यानंतर रणरणत्या उन्हाणे त्रस्त करणाऱ्या ग्रीष्म ऋतूचे आगमन होते. या काळात सूर्याचे तेज अधिक असल्याने भूमीवरील ओलाव्याचे व मनुष्य शरीरातील कफाचे प्रमाण कमी होत जाऊन वायूची रुक्षता वाढण्यास सुरुवात होते. पर्यायाने शरीरातील स्निग्धांशांचे शोषण होण्यास सुरुवात होते. शरीरातील जलीय अंश टिकवण्यासाठी आहारात मधुर रसाच्या, शीत व पचण्यास हलक्या अशा पदार्थांचा समावेश करावा. तोंडाची कोरड कमी करण्यासाठी फ्रिजमधील पाण्याऐवजी वाळामिश्रित, माठातील पाणी प्यावे. आवळा सरबत, कोकम सरबत प्यावे. आहारात गायीच्या दूधापेक्षा शीतल असणाऱ्या म्हशीच्या दुधाचा समावेश करावा. मुगाचे कढण, गोड ताक, शहाळ्याचे पाणी, गोड फळांचे रस तर मांसाहारी व्यक्तींनी मांसरस (चिकन सूप, मटण सूप) सेवन करावे. जेवणात कोबी, बीट, पांढरा कांदा यांच्या कोशिंबिरी, तर आवळा, कोकम, कवठ, कैरी यांच्या चटण्या घ्याव्या. श्रीखंड, आमरस (तूप+मिरपूड घालून), नारळी पाक, कोहळ्याच्या वड्या यांचा आस्वाद घ्यावा. फळांचा राजा असणाऱ्या आंब्यावर (गोड व पिकलेला) ताव मारण्यास हाच ऋतू योग्य!

ग्रीष्म ऋतूत सेवन करण्यायोग्य रसाला, राग, षाडव, पानक अशा अनेक रंजक पाककल्पना आयुर्वेदाने वर्णन केल्या आहेत. यातील 'रसाला' म्हणजे कापूर, मिरपूड, वेलदोडा व केशरयुक्त असे श्रीखंड. कोकम, चिंच, सैंधव, पादेलोण, साखर इत्यादी पदार्थ घालून तयार केलेले लोणचे म्हणजे 'राग' 'षाडव' म्हणजे कच्चा आंबा, गूळ, तेल इत्यादी घालून तयार केलेले रायते. तर 'पानक' म्हणजे द्राक्षे, खजूर, बोर इत्यादींपासून तयार केलेली

सरबते. ऋतूनुसार दोष, बल इत्यादींचा विचार करून सांगितलेल्या या पाककल्पना आयुर्वेदाचे विविधांगीत्व दर्शवणाऱ्याच म्हणाव्या लागतील.

ग्रीष्म ऋतूतील तप्त उन्हाचा दाह कमी करण्यासाठी चंदन, कापूर यांच्या उटीचा लेप लावावा. चंदनादी सुगंधी तेलाने मालिश करून कोमट पाण्याने स्नान करावे. सुती वस्त्रे परिधान करावी. दिवसा जेवल्यानंतर झोपणे आयुर्वेदाने निषिद्ध मानले आहे. अपवाद आहे फक्त ग्रीष्म ऋतूचा. ग्रीष्म ऋतूत सर्वत्र पाणी शिंपडलेल्या, वाळ्याचे पडदे लावलेल्या निवासस्थानी शयन करावे. रात्री गच्चित मोकळ्या हवेत चंद्रकिरणांच्या सान्निध्यात संपूर्ण अंगास कापूर, चंदनाचा लेप लावून झोपावे.

ग्रीष्म ऋतूत तिखट, आंबट, खारट रसाचे अतिसेवन वर्ज्य करावे. हरभरा, पावटा, चवळी यासारखे वातूळ पदार्थ तसेच तीळ, कुळीथ यांसारखे उष्ण पदार्थ टाळावे. मिसळ, पावभाजी यांसारखे जळजळ उत्पन्न करणारे पदार्थ खाऊ नये. वेफर्स, बटर, चीज यांसारखे खारट रसप्राधान्य असणारे पदार्थ जास्त प्रमाणात खाऊ नये. अतिशीत पेये टाळावी. अन्यथा सर्दी, पडसे होते. या काळात अतिश्रम टाळावे. दगदग करू नये. उन्हात फिरू नये. अतिगरम पाण्याने स्नान करू नये. रात्री जागरण करू नये. क्रोधावर नियंत्रण ठेवून मन शांत व प्रसन्न ठेवावे.

ग्रीष्म ऋतूतील तप्तता कमी करण्यासाठी आकाशात काळे ढग जमू लागतात. तनामनाला आल्हाद देणाऱ्या जलधारा भूमीवर पडू लागतात. अशा या वर्षा ऋतूची व इतर ऋतूंची परिचर्या आपण पुढील सदरात पाहू.

अतिशय रसाळ, अभ्यासपूर्ण आणि श्रोत्यांना
खिळवून ठेवणाऱ्या निवेदकांमध्ये सध्याचे सध्याचे आघाडीचे
एक नाव म्हणजे धनश्री लेले!

दि. ११ एप्रिल ते १३ एप्रिल २०१६ रोजी
ब्राह्मण सेवा मंडळाच्या तळमजल्यावरील
वातानुकूलित सभागृहात रोज संध्याकाळी ७ वाजता
धनश्री लेले यांच्या व्याख्यानांचा
सर्व रसिकांना आनंद घेता येईल.

विषय खालीलप्रमाणे :-

दि. ११ एप्रिल २०१६ - 'ओवी ओवी गुंफली'
दि. १२ एप्रिल २०१६ - 'विराणी'
दि. १३ एप्रिल २०१६ - 'सांगे कबीर'

सर्व रसिकांस आग्रहाचे निमंत्रण!

सफर अरुणाचलची

हेमलता जोशी

मो. : ९८६९२६९२८५

‘अ’ द्वयं ‘म’ त्रयं चैव ‘न’ ‘त्रि’ युक्तं तथा द्वयम् ।

सम्राज्य समूहोऽयं भगिनीसप्तकं मतम् ॥

‘सप्तभगिनी’ या शब्दसमूहाचा प्रथम उल्लेख १९७२ साली श्री. ज्योतिप्रसाद सैकिया या त्रिपुरातील एका पत्रकाराने आकाशवाणीवरील एका कार्यक्रमात केला होता. तेव्हापासून हा शब्द रूढ झाला.

भारताचा सुमारे ७% भूभाग असलेला ‘अरुणाचल प्रदेश’ ही या सप्तभगिनीतील एक भगिनी! ‘हिमाद्रितुङ्ग भृङ्गैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः’ असे या प्रदेशाचे यथार्थ वर्णन करता येईल. भौगोलिकदृष्ट्या पहायचंच झालं तर अनेक पर्वतरांगा, पन्नासहून अधिक नद्या, विपुल वनसंपदा यांनी युक्त असा हा अरुणाचल प्रदेश!

सी.बी.एस.सी. अभ्यासक्रमाच्या इयत्ता दहावीच्या संस्कृत पाठ्यपुस्तकातील अरुणाचल प्रदेशावर आधारित पाठ इतकी वर्षे शिकवला होता. परंतु शिकवता शिकवता मनामध्ये उत्पन्न होणारे कुतूहल फक्त पुस्तकी माहितीवर शमत नव्हते. ही जर एका जागरूक शिक्षिकेची भावना असेल तर सामान्य अशा मुंबई-पुण्याकडच्या विकसित शहरातील एका नागरिकाची भावना याहून काय आणि किती वेगळी असू शकेल?

त्यामुळे जेव्हा अरुणाचलला भेट देण्याचा योग जुळून येण्याची शक्यता दृष्टिक्षेपात आली तेव्हा ही संधी हातून सुटून देण्याची मी पुरेपूर दक्षता घेतली आणि आम्हा एकवीसजणांचा गट अरुणाचल सफरीसाठी सिद्ध झाला. मुंबई-कोलकाता-दिब्रुगड अशी हवाई प्रवासाची आरक्षणे आणि पुढे जीपची व्यवस्था अशी पायाभूत सोय झाल्यावर जेव्हा पुढील सफरीच्या आखणीसाठी आम्ही एकत्र भेटलो तेव्हाच आपल्याला कशा प्रकारचा प्रवास, जेवणाखाण्याची सोय उपलब्ध असणार आहे, याची कल्पना आली. मुक्कामाची सोय बऱ्याच ठिकाणी विवेकानंद केंद्राच्या शाळांमध्ये (VKU) त्यांच्या वसतिगृहात होणार होती. काही ठिकाणी हॉटेल तर काही ठिकाणी गेस्ट हाऊस असं करत एकूण दौरा बारा दिवसांचा असणार होता.

दिब्रुगडवरून आमचा प्रथम मुक्काम असणार होता ‘गोल्डन पॅगोडा’ रिसॉर्टवर. विस्तीर्ण जागेवर पसरलेल्या आणि सुखसोयींनी युक्त अशा या कॉटेजेसच्या दर्शनानेच आमचा प्रवासाचा शीण निघून गेला. पहाटे पाच वाजताच उजाडल्याने ‘गोल्डन पॅगोडा’ आम्हाला दृश्यमान झाला. बऱ्याचजणांनी आपले ध्यानधारणा आणि व्यायामाचे कार्यक्रम या पार्श्वभूमीवर करून घेतले. रम्य परिसर, वातावरणातील आल्हाददायक गारवा

आणि सुखद शांतता या त्रिकुटामुळे ती सकाळ नितांतसुंदर आणि निवांत घालवता आली. बऱ्याचदा होतं असं की प्रवासाला गेलं की पुढचे कार्यक्रम लवकर सुरू करण्याच्या नादात ‘सकाळ’चा आस्वाद घेण्याचं राहून जातं आणि गाडीत बसलं की रम्य सकाळ ‘निद्राधीन’ होते.

इथून आम्ही निघालो ते वाक्रो आणि परशुराम कुंड मार्गे रोइंग या ठिकाणी. वाक्रो येथे जाताना दुतर्फा संत्र्यांनी पुरेपूर लगडलेल्या बागा दृष्टिसुख देत होत्या. याआधीही जरी अशा बागा पाहिलेल्या असल्या तरी अरुणाचलसारख्या अनोळखी प्रदेशात या संत्र्यांच्या बागांनी मनात कुठेतरी ओळख निर्माण करून आम्हाला आपलंसं करून घेतलं. वाक्रो येथील एका पारंपरिक घरात आमचं छान आगतस्वागत झालं. त्याचं ते आगगाडीच्या डब्यासारखं वाढत जाणारं घर, त्यांची माणसं, यांची ओळख करून घेत त्यांच्या आपुलकीने आणि त्यांनी दिलेल्या संत्र्यांच्या पेटीने पुढच्या प्रवासात आमची सतत सोबत केली.

‘लोहित’ नदीच्या किनाऱ्याकिनाऱ्यानेच आमचा परशुराम कुंडापर्यंतचा प्रवास झाला. कामलांग या राखीव अरण्याच्या अंतर्भागातील हे रम्य ठिकाण रुद्राक्षाच्या वृक्षांच्या जंगलराजीने वेढलेले आहे. आद्य चित्पावन ब्राह्मण परशुराम यांनी आपले मातृहत्येचे पाप आणि आपला परशू ज्या कुंडात धुतले ते हे परशुराम कुंड! या कुंडाच्या बाजूला असणारी ही शिलारचना एखाद्या परशूसारखीच आहे आणि या कुंडातील पाणी हे गंधकमिश्रित असल्याने उष्ण आहे. हे पाणी सतत लोहित नदीतील पाण्यात मिसळत असल्याने त्याची उष्णता थंडीत जाणवत नाही. दर मकरसंक्रांतीला येथे उत्सव साजरा होतो. इथून पुढे गेल्यावर थोड्याच अंतरावर एका पर्वतरांगेने केलेला लोहित नदीचा पात्रदुभंग ‘V’ आकारात दिसतो. तेजू गावातील भोजनानंतर आम्हीं पुढे रोइंग VKU च्या दिशेने निघालो. या प्रदेशात अरुणास्त अगदी संध्याकाळी चार वाजता होत असल्याने साडेतीन वाजल्यापासूनच त्याचे वेध लागत आणि सात वाजता भर मध्यरात्री (?) आम्ही मुक्कामी पोचत असू. बरेच दिवस प्रवासात हा अनुभव घेतल्यानंतरचे हे ज्ञान! पहिल्या दिवशी मात्र आम्ही आश्चर्यचकितच झालो. रोइंगमधील VKU च्या वसतिगृहात आमची राहण्याखाण्याची व्यवस्था झाली.

सकाळी सहा वाजता उठून पाहतो तो काय... मुलांच्या वसतिगृहात मुलांचा स्व-अभ्यासाचा तास सुरू झालेला. साधारण ५०-६० मुले निमूटपणे स्वतःचा अभ्यास करत होती. एक शिक्षिका या नात्याने मला तर ते पाहून गहिवरूनच आलं.

वाटलं, आपल्या शहरी मुलांना किमान हे एकदा दाखवलं तरी पाहिजे. एकुणातच आपल्याकडे कृतीपेक्षा वाचाळपणाच जास्त! आता मुलांचा पुढचा नेहमीचा दिवस सुरू होणार होता. त्यामुळे मग त्यांना रात्री भेटायचे ठरवून मायोदियाला जाण्याचे नक्की केले.

रोडिंगपासून ५६ कि.मी. अंतरावरच आणि साधारण ७००० फूट उंचीवरच, टेकड्यांनी वेढलेलं नितांतसुंदर असं 'मायोदिया' हिल स्टेशन! तिथे कदाचित आपल्याला बर्फवर्षाव गाठेल अशी अटकळ होती. किंबहुना त्याने आपल्याला गाठावे अशीच इच्छा होती आणि झालंही तसंच! मनसोक्त बर्फवर्षाव अनुभवून येताना सॅली लेकला भेट देऊन, त्याच्या काठावर भरपूर भटकंती करून मुक्कामी परत आलो.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही आलांगला (आताचे 'आलो') जाणार होतो. मुख्य रस्ता सोडून आम्ही सियांग नदीच्या प्रवाहात कधी शिरलो समजलंच नाही. हीच सियांग आसामात 'ब्रह्मपुत्रा' असते आणि तिबेटमध्ये 'त्सांगू' असते. नदीचं पात्र विस्तीर्ण आणि पाणी अगदी कमी. त्यामुळे गाडीच्या टायरखालचा रस्ता पात्रातूनच जात होता. अनेक किलोमीटर असे गेल्यावर चक्रे तिच्या उपनदीच्या-दिबांग नदीच्या-काठावर आलो. आता आम्हाला हे पात्र तरून जायचे होते. छोटा तराफा आणि लागूनच असलेल्या बोटीच्या साहाय्याने आम्ही दिबांग नदी पार केली. थोड्याच वेळात आम्ही सियांग नदीच्या काठावरच्या पूर्व सियांग जिल्ह्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी म्हणजे 'पसी घाट' या ठिकाणी आलो. हा भाग पार करून मध्यरात्री सव्वानऊच्या सुमारास 'आलो'च्या VKU प्रांगणात दाखल झालो. VKU च्या आदरातिथ्यशील शिक्षकांनी आम्हाला अतिशय प्रेमाने जेवू घातले आणि लगेचच आम्ही निद्राधीन झालो.

खरंतर सकाळची वेळ आम्ही विद्यार्थ्यांशी गप्पागोष्टी करण्यासाठी राखून ठेवलेली असे. पण आम्हाला मेन्चुका/मेचुखा या ६००० फूट उंचीवरील पश्चिम सियांग जिल्ह्यातील छोट्या शहरात जायचे असल्याने दुसऱ्या दिवशी विद्यार्थ्यांना भेटायचे ठरवून तिकडे रवाना झालो. पाईनचे मोठमोठे वृक्ष आणि काटेरी झुडपे यांनी वेढलेली ही निसर्गरमणीय दरी. त्यातून वाहणारी 'यागाप्यू' नदी. नदीच्या काठाकाठाने काही अंतर पार केल्यावर आम्ही मुक्कामी (मेन्चुकातील) आलो! 'आलो' गावापासून हे ठिकाण सुमारे १८० किमी वर असल्याने रस्ता डोंगरातील वळणावळणाचा. त्यामुळे पोहचण्यात चांगलाच अंधार झाला होता. सूर्यास्त तर कधीचाच! हवेतील प्राणवायूचे आणि उष्णतेचे प्रमाणही बरेच कमी झाल्याचे जाणवले. थोडा वेळ स्थिरस्थावर झाल्यावर व जठराग्नी तृप्त झाल्यावर आजूबाजूच्या जालीम थंडीची आणि काळोखाची जाणीव झाली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी समजले की वरच्या भागात रात्री बर्फवर्षाव झाला होता. इथून अगदी तीस किमीवर तिबेटची सीमा आहे. आजूबाजूच्या हिमशिखरांचे सौंदर्य नुकत्याच वर

आलेल्या सूर्यामुळे द्विगुणित झाले होते. उत्तम हवा, आल्हाददायक गारवा चोहो बाजूंनी आणि बर्फाच्या टोप्या घातलेल्या पर्वतरांगा!

Men-Chu-Kha म्हणजे बर्फाचे औषधी पाणी! मेंबा, रामो, बोकार आणि लिबो जमातींचे वसतिस्थान मेन्चुखा! इथली प्रमुख जमात तिबेटो-मंगोलियन वंशाची मेम्बा! आणि इथले मुख्य पर्यटनस्थळ म्हणजे ४०० वर्षांची जुनी बुद्ध मोनॅस्ट्री-मठ!

तातो, कंबा, केइंग मार्गे त्याच दिवशी 'आलो'ला परत आलो. त्या रात्री विद्यार्थ्यांनी पर्वतारोहण, भटकंती या विषयातील खूप सारे उत्सुकतापूर्ण प्रश्न विचारले आणि अनेक छोट्या-मोठ्या शंकांचे निरसन करून घेतले. त्यांच्या पिचपिच्या डोळ्यांतले औत्सुक्य, आनंद, उत्साह आम्हाला आमच्या प्रवासाचा शीण जाणवू देत नव्हता. त्यांच्या संथ लयीतील शांत अशा समूहायनाने तर आम्ही अगदी निवांत होऊन सुखावलो.

नंतरचा दिवस 'कुपोरिजो'चा! अप्पर सुबानसिरी जिल्ह्याचे हे प्रमुख ठिकाण. सुबानसिरी नदीच्या अल्याड कुपोरिजो, पल्याड दापोरिजोमध्ये नदीवरचा लांबलचक पण दोनचाकी, तीनचाकी वाहनांसाठी व पादचाऱ्यांसाठी अरुंद असा लोखंडी पूल! दुसऱ्या दिवशी दापोरिजोतील 'दोनीपोलो नामलो' या स्थानिक प्रार्थनास्थळाला आम्ही भेट दिली. एकुणातच अरुणाचलमध्ये अजूनही दोनीपोलो संस्कृतिपरंपरा अस्तित्वात आहे, जी निसर्गातील सूर्य-चंद्रांना प्रमाणभूत मानते. बाकीचे बरेचजण आज ख्रिश्चन धर्मात रूपांतरित झाले आहेत.

दापोरिजोवरून आम्ही झिरो (ZIRO) या लोअर सुबानसिरीच्या प्रमुख ठिकाणी निघालो. या ठिकाणाची सरासरी उंची समुद्रसपाटीपासून ५००० फूट. झिरोला रात्रीचा मुक्काम करून दुसऱ्या दिवशी आम्ही सकाळीच कार्डो टेकड्यांच्या समूहातील २५ फूट उंच आणि २२ फूट रुंद अशा शिवलिंगाचे दर्शन घ्यायला निघालो. नजीकच्या भूतकाळातील उत्खननात २००४ साली सापडलेले एक भव्य शिवलिंग! रोज अनेक भाविकजन याला भेट देण्यास येतात.

हे झिरो ठिकाण तीन खास गोष्टींसाठी प्रसिद्ध आहे. किवी फळलागवडीसाठी, पाईन वृक्षांच्या नैसर्गिक वाढीसाठी आणि

पायऱ्यापायऱ्यांनी केल्या जाणाऱ्या भातशेतीसाठी. ँका बाजूला हापोली मार्केट, दुसऱ्या बाजूला जुने झिरो आणि मधे टॅली व्हेली-जिथे भातशेती होते. या भातशेतीत आंतरपीक म्हणून माशांची पैदास होते. इथून परत येताना आम्ही ँका आपातानी जमातीच्या गावाला भेट दिली.

आता यापुढे आम्ही अरुणाचलमधून बाहेर येऊन आसाम राज्यात प्रवेश करणार होतो. नॉर्थ लखीमपूरमधून पापुम्परे जिल्ह्यातून आसामातील ब्रह्मपुत्रेच्या पात्रातील जगातील सर्वात मोठ्या गोड्या पाण्यातील बेटावर-मजुली बेटावर-पाऊल ठेवले.

मजुली बेटाचे क्षेत्रफळ सुमारे ६५० चौ.कि.मी. आहे. हे प्रसिद्ध आहे सत्रांसाठी. सत्र म्हणजे थोडक्यात मठ. प्रत्येक सत्राचे स्वतःचे असे वैशिष्ट्य असते. काही संगीतासाठी, काही मुखवट्यांसाठी तर काही इतर सामग्रीसाठी अशी ही 'सत्रं' प्रसिद्ध असतात. ही सत्रं संस्कृती आसामात वैष्णव संत शंकरदेव, माधवदेव यांनी रुजवली आणि त्यांच्या शिष्यांनी ती फुलवली. पुढे नेली. सत्संग, नाम (भगवंताचं नामस्मरण) व

ँकशरणता (ँकाच देवाची अनन्य भक्ती) या तीन सोप्या तत्वांमुळे शंकरदेवांचा ँकशरणीया/ँकपुरुषीया नामक वैष्णव पंथ आसामात वेगाने विस्तार पावला. आपल्या संप्रदायाच्या प्रचारासाठी शंकरदेवांनी साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य, वक्तृत्व, अभिनय, चित्रकला अशा सर्व माध्यमांचा उपयोग करून घेतला.

मजुली बेट आणखी ँका गोष्टीसाठी हल्ली प्रसिद्ध झालेय. 'अरण्य वसविणारा माणूस' अशी ज्यांची ख्याती आहे ते पद्मश्री पाएंग यांचे निवासस्थान याच बेटावर आहे. त्यांनी वसवलेले कोकिळामुख अरण्य आज जगभर प्रसिद्ध आहे. याला भेट देण्यासाठी हजारो देशी व विदेशी पर्यटक येथे येतात. आमच्या या दौऱ्यामध्ये श्री. पायेंग यांना भेटणे हाही ँक महत्त्वाचा भाग होता. अत्यंत साधे व्यक्तिमत्त्व आणि गप्पीष्ट स्वभाव यामुळे थोड्या वेळात त्यांनी आमहाला आपलंसं केलं. जमिनीत खोलवर मुळं रुजवलेल्या व्यक्तिमत्त्वाला भेटून आम्ही आमचा हा सहलदौरा संपन्न केला.

वर्धापन दिन

शनिवार दि. ३० ँप्रिल २०१६ रोजी सायंकाळी ७.३० वाजता

स्वप्निल पंडित प्रस्तुत

प्रतिभावंत कवी मंगेश पाडगांवकर ह्यांच्या गीतांवर आधारित

हा कार्यक्रम मंडळाच्या दुसऱ्या मजल्यावरील वातानुकूलित सभागृहात सादर होईल.

:: गायक ::

ँम. दत्ता (सारेगमप फेम), अभिषेक मारोतकर (ईटिव्ही फेम),

अमृता दहिवलकर (झीटिव्ही फेम), दिप्ती रेगे-परांजपे

निवेदक : मंदार खराडे (रेडिओ जांकी)

संयोजक : स्वप्निल पंडित

सर्व रसिकांस आग्रहाचे निमंत्रण!

ब्राह्मण व्यावसायिकांसाठी प्रदर्शन व विक्रीचे आयोजन दि. ५ ते ९ मे २०१६ दरम्यान ब्राह्मण सेवा मंडळाच्या तळमजल्यावरील वातानुकूलित सभागृहात करीत आहोत. इच्छूक सभासदांनी स्टॉल आरक्षणासाठी कार्यालयात त्वरित संपर्क साधावा. प्रथम येणाऱ्यास प्राधान्य. दूरध्वनी : ०२२-२४३७१९४०, २४२२९११८

लहान मुले/मुली आणि बाळांसाठी : बारसे, उष्टावण, जावळ, वाढदिवस, मुंज

वास्तु विशेष

वास्तुशांती

नविन घर किंवा Office घेतल्यावर केला जाणारा प्रथम व अतिशय शुभ विधी म्हणजे वास्तुशांती! घरात किंवा Office मध्ये काही मोठा रचनाबदल केल्यानंतरही वास्तुशांती केली जाते. तसेच दर १२ वर्षांनी वास्तुशांती पुन्हा करता येते. वास्तुशांतीमुळे वास्तुशुद्धी होऊन घर अतिशय सुखी व समाधानी होते असे तज्ञांचे मत आहे.

गृहप्रवेश

काही अपरिहार्य कारणामुळे जर वास्तुशांती विधी करून घेणे शक्य नसल्यास गृहप्रवेश विधी केला जातो. गृहप्रवेश विधी करून नंतर नविन घरात रहायला सुरुवात केली जाते आणि नंतर योग्य मुहूर्तावर वास्तुशांती केली जाते.

उदकशांती

वास्तुशुद्धीसाठी अतिशय महत्त्वाचा मानला गेलेला विधी म्हणजेच उदकशांती. उदकशांती ही ब्रह्मदेवाची उपासना आहे. घरातील कुटुंबाचे आरोग्य, शिक्षण तसेच व्यवसायात उत्तम यश प्राप्त करून घेण्यासाठी घरात व व्यवसायातील उत्तम प्रगतीसाठी Offices मध्ये उदकशांती करून घ्यावी असे तज्ञांचे मत आहे. तसेच घरातील प्रिय व्यक्तीच्या दुःखद निधनानंतर आणि नारायणबली/नागबली, त्रिपींडी श्राद्ध असे विधी केल्यानंतरही उदकशांती केली जाते.

OPANDIT™
SHUBHAM BHAVATU

Mumbai &
Suburbs +
Thane

+91-9167968204
mrudula.barve@oPandit.com
www.oPandit.com

Think of a
Dharmic Vidhi,
Think of **oPandit!**

संपूर्ण सामग्रीसहित

श्राद्ध विधी : हिरण्य श्राद्ध, सर्पिंडक श्राद्ध, अंत्येष्टि विधी

इतर पूजा आणि शांती : सत्यनारायण, वास्तुशांती, सहस्रावर्तन, लघुरुद्र

वधू आणि वर यांसाठी : लग्न, साखरपुडा ज्येष्ठ नागरिकांसाठी : साठीशांत, पंच्याहत्तरी, ऐंशी वर्षाची शांत

संक्रमण व्याख्यानमाला - क्षणचित्रे

श्रीमती अरुणा ढेरे

श्री. गिरीश कुबेर

श्री. गिरीश प्रभुणे

श्रीमती रेखा दिवेकर

श्रीमती सुहास जोशी

उपस्थित प्रेक्षकवृंद

माघी चतुर्थीनिमित्त श्रीगणेश याग

हे मासिक सौ. कल्पना साठे यांनी ब्राह्मण सेवा मंडळ यांचेसाठी नवलाई प्रिंट हाऊस प्रा. लि. पाईपलाईन, अंधेरी पूर्व येथे छापून ब्राह्मण सेवा मंडळ, भवानी शंकर रोड, दादर येथे प्रसिद्ध केले. या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या मतांशी संचालक व संपादक सहमत असतील असे नाही.